

İHTİLÂT BİLGİSİNİN TESPİTİNİN GÜVENİLİRLİĞİ

Halil İbrahim TURHAN*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 04 Ocak 2019, **Kabul Tarihi:** 20 Mart 2019, **Yayın Tarihi:** 29 Mart 2019, **Atf:** Turhan, Halil İbrahim. "İhtilât Bilgisinin Tespitinin Güvenilirliği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019): 53-88.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 04 January 2019, **Accepted:** 20 March 2019, **Published:** 29 March 2019, **Cite as:** Turhan, Halil İbrahim. "Reliability Detection of Ikhtilât Information". *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 19/1 (March 2019): 53-88.

Öz

Bu çalışmada, mahiyeti gereği yalnızca râvînin akıl ve hâfıza fonksiyonlarında sorunların oluşmaya başladığını müşahede eden kişilerce yapılması gereken ihtilât tespitleri, ihtilâtı tespit eden kişi ile muhtelit arasında görüşme olup olmaması açısından ele alınacaktır. Araştırma klasik dönemde bu konuda yazılan eserlerden en hacimli olan *el-Kevâkibü'n-neyyirât*'taki râvîlerle sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda öncelikle incelemeye konu olan ihtilât açıklamalarının ne kadarının, hoca-talebe ilişkisiyle izah edilebileceği araştırılmıştır. Ayrıca aralarında böyle bir irtibat olmamakla birlikte muhtelit ile bu tespiti yapan kişilerin aynı dönemde yaşayıp yaşamadıkları incelenmiştir. Muâsır oldukları belirlenen kişilerin de görüşüp görüşmedikleri, bir diğer ifadeyle ihtilât tespitinin müşahedeye dayanıp dayanmadığı ortaya konulmuştur. Bu kapsamda son olarak râvî ile ihtilâtı tespit eden kişi arasında ilişki kurulamaması sebebiyle sorunlu görünen açıklamaların güvenilirliği sınıflandırılarak ele alınmıştır.

Bu makalede, ihtilât tespitleri, râvîlerin tabaka ve ölüm tarihleri esas alınarak tetkik edilmiş ve böylece söz konusu tespitlerle cerh-ta'dîl ilminin gelişim seyri- nin uyumlu olup olmadığının ortaya konulması da amaçlanmıştır. Birbirleriyle çelişen ihtilât tespitlerinde, râvî ile ihtilâtı tespit eden kişi arasındaki irtibatın bir tercih sebebi olarak kullanılıp kullanılmayacağı da tartışılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, halil.turhan@erdogan.edu.tr, Orcid Id: <http://orcid.org/0000-0002-7219-9632>

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl ilmi, Cerh-ta'dîl, İhtilât, Muhtelit.

Reliability Detection of İkhtilât Information

Abstract

In this study, the findings of the ikhtilât (to have problems in the mind and memory functions towards the end of life) made by the parties will be discussed in terms of whether there is an interview between the person who has determined the ikhtilât and the situation. As it is known, these determinations by nature can only be made by those who are aware of the problems in the mind and memory functions of the transmitter. The research has been limited to the transmitters in al-Kavâib al-nayyirât which is the most voluminous among the works written in this subject in the classical period. In this context, first of all, it has been investigated how much of the explanations of the ikhtilât that are subject to the examination can be explained by the relationship with the teacher-student. In addition, although there is no such contact between them, it has been examined whether the persons who make this determination and their parties live in the same period. It has been shown whether the persons who were determined to be ex-officio met or not, in other words, whether the determination of the ikhtilât was based on observation. In this context, the reliability of the explanations that appear to be problematic due to the lack of relationship between the person who identified the ikhtilât and the transmitter and the culprit was discussed.

In addition, the findings of the ikhtilât were examined on the basis of the level and death dates of the transmitters, and thus, it was aimed to determine whether the progression of the science of jarh-ta'dîl was compatible with these determinations. In the case of ikhtilât of contradiction with each other, it was also discussed whether the contact between the person who had established the ikhtilât and the transmitter would be used as a preference.

Keywords: Hadith, Science of transmitters (rijâl), Approving (al-ta'dîl), impugning (al-jarh), İkhtilât, Mukhtaliğ.

Giriş

Râvîlerin rivâyet ehliyetini belirleme sürecinde gözleme dayalı bilgiler, önemli rol oynamaktadır. Ricâl tenkidinde bu yöntemle elde edilen ve râvînin güvenilirliğine doğrudan etki eden bilgiler arasında ihtilât tespiti yer almaktadır. Sözlükte “karışmak, kişinin şuuru bozulmak” anlamına gelen¹ ihtilât, hadis terimi olarak yaşlılık, bunama, aşırı üzüntü gibi sebeplerle râvînin aklının zayıflaması neticesinde rivayet ehliyetini kaybetmesi şeklinde tarif edilmekte-

¹ Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dârü Sadr, 1414/1993), 7: 291.

dir.² Bazı hadis usûlü âlimleri rivayetlerini kitaplarından yapan bir râvînin gözlerini veya kitaplarını kaybetmesi yüzünden hatalı rivayetlerde bulunmasını ihtilât olarak değerlendirerek bu terimin anlam dairesini genişletmişlerdir.³

İhtilât ile ilgili üzerinde durulması gereken konulardan biri, bu tespitin hangi yollarla yapılacağıdır. *el-Kütübü's-sitte*'de yer muhtelit râvîler üzerine araştırma yapan Abdülcebbar Saîd ihtilâtı tespit etme yöntemleri olarak "râvînin imtihana tâbi tutulması", "ihtilât ettiğinin gözlemlenmesi", "önceki rivayetleriyle sonraki nakillerinin karşılaştırılması", "öğrencileri başta olmak üzere râvînin etrafındaki

² Tanımlar için bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009), 3: 366; Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuḥbeti'l-fiker*, nşr. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1415/1994), 536-537; Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Mu'cemü'l-muṣtalaḥâti'l-hadîsiyye* (Dımaşk: Dârü'l-Kesîr, 1428/2007), 77; Abdülcebbar Saîd, *İhtilâtu'r-ruvâti's-sikât dirâsetün taḥbîkiyye 'alâ ruvâti'l-Kütübî's-Sitte* (Riyad: Mektebü'tü'r-Rüşd, 1425/2006), 17-21; Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Mü'essesetü'r-Reyyân, 1424/2003), 447; Muhammed Câsim Râşid el-İsâvî, *Merviyâtü'l-muḥteliṭîn fi's-Şaḥîḥayn* (Şârîka: Mektebetü's-Sahâbe, 1427/2006), 9-10; Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât: Râvinin Akıl ve Hâfıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 35-42; Mücteba Uğur, "İhtilât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 571. Mehmet Fatih Kaya İbn Hacer'in sū'ül-hıfzın içerisinde mütalaa etmesi sebebiyle "Hadis râvisinin, akli dengesinin bozulması, gözlerini veya kitaplarını kaybetmesi neticesinde hadis rivayetinde hatalarının doğruları kadar veya daha fazla olmasıdır" diye tanımlamaktadır (Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, 39). İbn Hacer'in sū'ül-hıfz tanımında işkâlin bulunması, hatta *Nüzhetü'n-nazar*'ın nüshaları arasında ifade farklılıklarının olması sebebiyle bu tarife ihtiyatla yaklaşılmalıdır (İbn Hacer'in sū'ül-hıfz tarifine ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmed et-Tâhir, *Sû'ül-hıfz ve eşeruhu fî kabûli'l-hadîs* (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'âtü Dımaşk, 2009), 33-37). Ayrıca İbn Hacer, bir başka eserinde seyyü'l-hıfzın hatası az olan kişilere denildiğini belirtir (Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî muḥaddimetü Fethi'l-bârî şerhu Şaḥîḥi'l-Buḥârî*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dımaşk: Darü'l-Feyhâ, 1421/2000), 549). İbn Hacer'in hadis usulündeki özgünlüğünü ele alan Tahsin Kazan, İbn Hacer'e göre seyyü'l-hıfzı ortaya koyarken *Hedyü's-sârî*'deki tarifini görmemesi meseleyi eksik ortaya koymasına sebep olmuştur Tahsin Kazan, *İbn Hacer el-Askalanî'nin (ö. 852/1448) Hadis Usûlündeki Özgünlüğü* (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2018), 243-244).

³ Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn İbnü's-Salâh, *Muḥaddimetü İbni's-Salâh*, nşr. Aişe Abdurrahman (Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1410/1990), 660; Ebü Zekerıyyâ Yahyâ en-Nevevî, *İrşâdü tullabi'l-ḥakâik ilâ ma'rifeti süneni ḥayri'l-ḥalâik*, nşr. Nured-din 'Itr (Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 1413/1992), 244; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, *Şerhu'n-Nuḥbe Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuḥbeti'l-fiker fî muṣtalaḥi ehli'l-eşer*, nşr. Nüreddîn 'Itr (Dımaşk: Matba'âtü's-Sabâh, 1421/2000), 104; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Taḥrîbi'n-Nevevî*, nşr. Muhammed 'Avvâme (Cidde: Dârü'l-Yüsr, 1437/2016), 5: 553-554.

kişilerin, onun ihtilât ettiğini açıklaması” zikretmektedir.⁴ Ancak Abdülcebbâr Saîd’in tasnifinde beklenen titizliği göstermediği ifade edilmelidir. Zira öğrencileri tarafından hocalarının ihtilât ettiklerine dair açıklamaları, hocalarında meydana gelen menfi değişimi tespit etmelerinin bir neticesidir. İhtilâtın hakiki anlamının merkezinde “akıl zayıflığı veya bozulması” olduğu dikkate alındığında esasında bu tespitin temelinde gözlemin yer aldığı söylenebilir. Bu da ya ihtilât eden râvînin davranışlarında ve ahvâlindeki olumsuz bir değişimin veya önceden yaptığı rivayetlerle sonraki rivayetleri arasında tutarsızlığın fark edilmesinden ibarettir. Dolayısıyla “öğrencileri başta olmak üzere kişilerin, râvînin ihtilât ettiğini açıklaması” şeklinde dördüncü bir yöntemin zikredilmesine gerek bulunmamaktadır.

Kanaatimizce ihtilâtın tespiti temelde iki yonteme dayanmaktadır. İlki, râvînin aklının zayıfladığına veya bozulduğuna bazı davranışlarından hareketle ulaşılmıştır. Diğeri ise râvînin rivayetlerinin farklı zamanlarda dinlenilerek ihtilâta uğrayıp uğramadığının belirlenmesidir. Dikkat edilecek olursa bu tür muâraza yöntemi, râvînin zabtının sağlam olduğu dönemde ondan ders alan öğrencisi tarafından kullanılmaktadır ki böylece râvînin zabtındaki değişimin fark edilmesi mümkün olabilmektedir. Râvîyle karşılaşması tarihen mümkün olmayan bir kişi, râvîye ait rivâyetleri kendi içerisinde muâraza ederek hataların olduğunu belirleyebilir. Ancak bu hataların sebebinin ihtilâta bağlanması için râvîyle karşılaşmış bir kişinin ihtilât tespitine ihtiyaç bulunmaktadır. Kısacası yukarıda zikredilen her iki tespit yönteminin ortak tarafı râvîyle karşılaşan ve onun durumunu gözlemleyen kişi tarafından uygulanmasıdır. Dolayısıyla ihtilâtı tespit eden kişi ile muhtelit arasında likâ açısından bir sorunun olmaması gerekmektedir. Bu çalışma, kaynaklarda ihtilât tespitlerinde likâ açısından bir sorunun olup olmadığını ricâl kaynaklarının imkân verdiği ölçüde ortaya koymayı hedeflemektedir.⁵

⁴ Abdülcebbâr Saîd, *İhtilâtu'r-ruvâti's-şikât*, 25-27.

⁵ Günümüzde ihtilât konusunu müstakil olarak ele alan bazı çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu çalışmalardan ilki, M. Fatih Kaya'nın “*Hadis Usûlünde İhtilât: Râvînin Akıl ve Hâfıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi*” adıyla ihtilâtın teorik yönünü incelediği çalışmasıdır. Diğeri, “*Mu'cemül-muhtelitîn*” ismiyle Muhammed b. Tal'at'ın yüz yetmiş râvîyi alfabetik olarak sıraladığı eserdir. Bu konuda Abdülcebbâr Saîd de “*İhtilâtu'r-ruvâti's-şikât dirâsetün taḥbikiyye 'alâ ruvâti'l-Kütüb's-Sitte*” adıyla bir kitap neşretmiştir. Çalışmasında ihtilâtlarla ilgili nazari bilgiler verdikten sonra ihtilât eden altmış râvîyi ve ihtilât ettiği iddia edilmekle birlikte ihtilâtı sabit

Araştırmada, ihtilat eden râvîlere dair klasik dönemde yazılan⁶ ve eksiklerine rağmen muhtelit râvîleri derleyen en hacimli ve en faydalı eser olarak tasvir edilen⁷ *el-Kevâkibü'n-neyyirât* adlı çalışmada yer alan yetmiş râvî incelenmiştir. İbnü'l-Keyyâl (ö. 929/1523) tarafından kaleme alınan bu çalışmanın seçilmesinde bir makalenin sınırlarını zorlamayacak miktarda râvî ihtiva etmesinin yanı sıra yazarının, Sibî İbnü'l-‘Acemî'nin (ö. 841/1438) çalışmasını da görmesi etkili olmuştur.

1. Muhtelit İle İhtilâtı Tespit Eden Kişi Arasındaki İlişki

Münekkit, râvîyi değerlendirme sürecinde “râvînin adâlet ve zabtıyla ilgili gözlemler” ve “râvînin rivayetleri” olmak üzere iki temel veriyi kullanır. Ayrıca kendisi râvîyi değerlendiren ilk münekkit değilse ilgili râvîyle alakalı yapılan önceki cerh-ta'dîller de onun istifade ettiği önemli bilgilerdir. Ancak İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) belirttiği gibi râvîyle ilgili “râvînin komşusunun veya bel-

olmayan kırk bir râvîyi ele almaktadır. Ayrıca o, ihtilât eden elli dört râvîye ait bazı rivayetleri de inceleyerek râvînin ihtilât öncesi mi sonrasına mı ait olduğuyula ilgili yorumlar yapmaktadır. Arapça olarak bu konuda kaleme alınan son çalışma ise Muhammed Câsim Râşid el-İsâvî, “*Merviyâtü'l-muhteliğin fi's-Şahîhayn*” adıyla yapılmıştır. O, dört bölüme ayırmış ve bu bölümlerde sırasıyla ihtilâta uğradıktan sonra hadis rivayet etmeye devam eden dokuz râvîyi, ihtilâta uğradıktan sonra rivayette bulunmayan on râvîyi, ihtilâta uğrayıp uğramadığı tartışmalı olup da ihtilâtı tercih edilen altı râvîyi ve son olarak da ihtilâta uğrayıp uğramadığı ihtilâflı olup da râcih görüşe göre ihtilâta uğradığı kabul edilmeyen sekiz râvîyi incelemiştir. Tespit edebildiğimiz son çalışma ise Ali Çelik tarafından “Basralı Muhtelit Râvîler (Hicrî İlk Üç Asır)” ismiyle kaleme alınmıştır (*Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 157-181). Zikrettiğimiz bu çalışmalarda ihtilât tespitinin güvenilirliği, ihtilâtı tespit eden kişi ile ihtilâta uğrayan râvî arasında karşılaşma olup olmama açısından konu edinilmemiştir.

⁶ Bilindiği kadarıyla ihtilât eden râvîlere dair ilk eser, Ebû Bekir el-Hâzimî tarafından (ö. 584/1188) *Tuhefetü'l-müstefid* adıyla kaleme alınmıştır. Süyûtî'nin dönemine ulaşan bu çalışmanın günümüze geldiği bilinmemektedir (es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 5: 553). Klasik dönemde bu konuda yazılan bir diğer çalışma, Ebû Saîd Salâhuddîn el-Alâî'nin (ö. 761/1359) *Kitâbü'l-Muhteliğin* ismiyle yazdığı ve kırk altı râvîyi ele aldığı çalışmadır. Şihâbüddîn Ahmed el-Bûsîrî (ö. 840/1436), bu esere bazı râvîler ilave etmekle birlikte eklemelerinde gerekli incelemeyi yapmadığı belirtilerek eleştirilmiştir (es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 5: 553, dp. 1). es-Sehavî'nin belirttiğine göre el-Alâî'nin eserine İbn Hacer'in de zeyl yazmıştır (es-Sehavî, *Fethu'l-muğîs*, 3: 367).

Sibî İbnü'l-‘Acemî, el-Alâî'nin eserinden daha hacimli *el-İğribât li men rümiye bil-ihtilât fi ricâli'l-hadîs* adıyla bir eser telif etmiştir (Bu eserler hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, 29-31).

⁷ Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, 30.

denin güvenilir kişilerinin”⁸, yani cerh-ta’dîl sahasında uzman olmayan çevrenin verdiği bilgiler, cerh-ta’dîl âliminin süzgecinden geçmeden ricâl tenkidinde bir değer ifade etmemektedir. Bir başka ifadeyle münekkidin önem atfettiği gözleme dayalı veriler, râvîlerin ta’dîl ve cerhinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Râvînin etrafındaki şahıslar ricâl tenkit esaslarına, ıstılahlarına, cerh sebeplerindeki ihtilâflara vâkıf olmadıklarından hatalı çıkarımlarda bulunabilmektedirler. Örneğin ayakta bevletmeyi, tambur dinlemeyi, satranç oynamayı adâlet vasfını ortadan kaldıran sebepler olarak telakki eden veya bir hatasında dolayı zabtın kusurlu olduğu kanaatine ulaşan bir kişinin verdiği bilgi münekkitlerin geneline göre ilgili râvînin mecrûh addedilmesi için yeterli değildir.⁹

Konumuz olan râvînin aklî fonksiyonlarının zarar gördüğüyle ilgili tespitte, cerh-ta’dîl uzmanı olmamakla birlikte sözüne itimat edilen kişinin, hata yapma oranı düşük seviyelerdedir. Çünkü gündelik hayatın işleyişi içerisinde kişinin belirgin bir şekilde aklî dengesini ve şuurunu kaybetmesinin; buna bağlı olarak söz ve davranışlarında meydana gelen bozulmaların çevresindekilerin dikkatini çekeceği açıktır. Esasında münekkitlerin, râvînin yakınında yer alan âdil bir kişinin verdiği bu bilgiyi itibara almamaları için kabul edilebilir gerekçelerinin bulunması gerekmektedir. Netice itibarıyla, münekkidin râvînin ihtilâtıyla ilgili elde ettiği veriler ya doğrudan kendi müşahedesi veya râvînin çevresindeki kişilere ait tespitlerdir.

Râvînin ihtilâtının tespiti, ilmî hayatı ve rivayetleri açısından sistemi ilgilendirmektedir. Râvînin rivayetleriyle veya ilmî hayatıyla birincil düzeyde irtibatlı olanlar, bir başka ifadeyle, onun ilmî hayatının ilk muhatapları, öncelikle öğrencileridir. Talebelerden, hocalarının ihtilât ettiklerini gözlemeye başladıklarında ilmî hassasiyetleri gereği ve hocalarının rivayetlerinin hepsinin zayıf konumuna düşmemesi için bu durumu diğer kişilere beyan etmeleri beklenir. Bu ise ihtilât tespitlerinde muhtelitin öğrencilerinin açıklamalarının ne oranda etkili olduğu hususunu akla getirmektedir.

⁸ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Şaḥîḥi İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân (el-İhsân fî taḥrîbi Şaḥîḥi İbn Hibbân)*, nşr. Şu’ayb el-Arnâut (Beyrut: Mü’essesetü’r-Risâle, 1414/1993), 1: 152.

⁹ Bir râvîyi bu sebeplerle cerh-ta’dîl ilminde uzman olan kişi bile cerh etse bu değerlendirmeye bir değer atfedilmemiştir (Şu’be’nin bu tür tenkitlerine II. (VIII.) asır sonrası âlimlerin yönelttikleri eleştiriler için bk. Halil İbrahim Turhan, “Referential Value of Hadîth Transmitter Criticism in 2nd / 8th Century: The Case of Shu’bah ibn al-Ḥajjāj”, *İlahiyat Studies* 8/1 (2017): 107-123).

1.1. İhtilât Tespitlerinde Hoca-Talebe Olgusu

Eserde yer alan yetmiş râvî arasından otuz yedisinin ihtilât tespiti, hoca-talebe irtibatıyla açıklanabilmektedir (%50,8).¹⁰ Bunların yirmi sekizinde hocalarının ihtilatının bizzat “öğrenci konumunda olan” münekkitlerce tespit edildiğinin vurgulanması gerekmektedir (%77,7). Bir başka ifadeyle, münekkitler bizzat kendileri hocalarının ihtilât ettiğini belirlemektedirler. Bu isimler ise Şu'be, İsrâîl b. Yûnus (ö. 160/777 [?]), Muâz b. Muâz (ö. 196/811), İbn 'Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), İbn Mehdî (ö. 198/813), Ebû Müshir Abdü'l-^cAlâ^o (ö. 218/811), el-Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834), İbn Maîn (ö. 233/848), İbnü'l-Medînî (ö. 234/848-49), İbn Hanbel (ö. 241/855), el-Buhârî (ö. 256/870), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Ebû Hâtim (ö. 277/890), İbn Huzeyme (ö. 311/924), el-Hâkim (ö. 405/1014) ve ez-Zehebî'den (ö. 748/1348) oluşmaktadır.¹¹ Cerh-ta'dîl alanında uzman olan bir ismin hocasının ihtilatına dair açıklamada bulunması bu tespite olan güveni daha da artırmaktadır.

1.2. İhtilat Tespitinde Muâsarat Olgusu

Aralarında hoca-talebe ilişkisi olmamakla birlikte muhtelit ile ihtilâtı tespit eden kişilerin aynı dönemde yaşamaları, birbirleriyle karşılaşma ihtimalini gündeme getirmektedir. Burada önemli olan husus bu ihtimali kuvvetlendirecek bilgi veya karinelerin tespit edilmesidir. Teknik ifadeyle, görülmeyi, imkânü'l-likâdan sübûtü'l-likâyâ taşıyan malumatın bulunmasıdır. Bazı ihtilât tespitlerinde yer alan muhaddisin “Falanın ihtilât ettiğini gördüm” vb. şeklinde kullandığı ifadeler, bu veriler arasında en önemli olanıdır. Mesela Yahyâ el-Kattân, Hanzala es-Sedûsî'yi (ö. 141/758-150/767) gördüğünü, ondan bilerek hadis almadığını belirtmiş ve bunun nede-

¹⁰ Bir râvînin ihtilâtını hem öğrencisi hem de muasır olan bir râvî tespit ettiğinde öğrencisinin tespiti dikkate alınmıştır.

¹¹ Bu râvîlerin münekkit olup olmadığıyla ilgili bk. Ebû Abdillâh Ahmed ez-Zehebî, “Zikru men yu^ctemedü kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl”, *Erbe'u res'âil fi 'ulûmi'l-ğadîs*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, t.y.), 175-227; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 115-126. Bu münekkitlerin, hangi hocalarının ihtilâtını tespit ettikleriyle ilgili bk. “Ek: Muhtelit İle İhtilâtı Tespit Eden Kişi Arasındaki İlişkiyi Gösteren Tablo”.

nini de Hanzala'nın ihtilatına bağlamıştır.¹² Yine Yahyâ el-Kattân, Hilâl b. Habbâb'a (ö. 144/761) gittiğini ve ihtilâtına tanık olduğunu ifade etmiştir.¹³ Zikredilen örneklerde dikkat edilecek olursa muhaddis, hocadan hadis dinlemek amacıyla gitmekte ancak hocanın ihtilâta uğraması sebebiyle o, bu fikrinden vazgeçmektedir. Daha net ifadeyle ikisi arasında hoca-talebe ilişkisinin kurulmamasının nedeni, ihtilâtın varlığıdır.

İnceleme neticesinde birbirlerinin çağdaşı olmakla birlikte aralarında hoca-talebe ilişkisi olmayan on dokuz râvî tespit edilmiştir (yaklaşık % 25). Bunlardan altısında kişi, ya râvînin bizzat ihtilâtına tanık olduğunu veya ihtilat etmesi sebebiyle ondan hadis almadığını beyan etmiştir. Dolayısıyla bu ihtilat tespitlerinde güven açısında bir sorun bulunmadığı belirtilmelidir. Geriye kalan on üç râvîden sekizi IV. (X.) yüzyıl ile VIII. (XIV.) asır arasında yaşamışlardır.

Hadis ilmindeki konularından dolayı araştırmanın merkezine hicri ilk üç asırdaki râvîleri yerleştirdiğimizden, geriye kalan beş kişiyle ilgili tespitlerin detaylı incelenmesi ve bunlara güveni artıran faktörlerin olup olmadığının ortaya konulması gerekmektedir. Bu râvîlerle ihtilâtı tespit eden kişiler arasında dönemsel birlikteliğin yanı sıra mekân açısından birlikteliğin söz konusu olup olmadığı araştırılmıştır.

Bu kapsamda ilk inceleyeceğimiz râvî Sâmerrâ, Kûfe ve Bağdat'ta yaşadığı belirtilen İbrahim b. Ebi'l-Abbâs veya İbrahim b. Abbâs es-Sâmirî'dir (ö. 211/826-220/835). Onun ihtilâtını, Basra'da doğan ve Bağdat ile Kûfe'de bulunan, yani Iraklı râvîlerle ilgili veri toplamasında mekân açısından bir sorun bulunmayan İbn Sa'd (ö. 230/845) tespit etmiştir.¹⁴ Ayrıca İbn Sa'd'ın siyer, tarih ve ensâb âlimi olması onun bu tespitine güveni artıran önemli bir unsurdur.

¹² Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâirati'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1371/1952-1373/1953'ün ofseti), 1371/1952), 3: 240.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr* (Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362/1943), 8: 210; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1383/1963), 4: 312.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, nşr. Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001), 7: 346.

Bu grupta incelenmesi gereken bir diğer râvî Fıtr b. Hammâd'dır (ö. 237/851). Hayatı hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte onun Basralı olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Onun ihtilât ettiğine dair tespiti Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) yapmıştır.¹⁶ Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin on sekiz yaşında önce Bağdat'a sonra da Basra'ya gittiğine dair bilgi¹⁷, onun Fıtr'la yüzyüze görüşmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Kısacası bir ricâl münekkidi de olan Ebû Dâvûd'un, bu tespiti bizzat kendisinin yapmasında zaman ve mekân açısından bir engel bulunmamaktadır. Bir diğer ihtimal ise Ebû Dâvûd'un bu ve benzeri bilgileri bir ricâl münekkidi hassasiyetiyle râvîye yakın kaynaklardan toplamasıdır.

İhtilât tespitinin muâsarât olgusuyla açıklandığı bir başka râvî Bağdatlı Bişr b. el-Velîd'dir (ö. 238/852). Onun ihtilât tespitini ise ricâl münekkidi olan hatta bu alanda eser kaleme alan¹⁸ Sâlih Cezere el-Bağdâdî (ö. 293/906) yapmaktadır. Sâlih Cezere'nin 205 (820) veya 210'da (825) doğduğu ifade edilmektedir ki bu tarihler de onun söz konusu râvîyle görüşmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.¹⁹

db | 61

Bu grupta yer alan bir diğer râvî İbrahim b. Huseym'dir (خثيم) (ö.?). Münekkitlerce ağır ifadelerle cerh edilen²⁰ mezkûr râvî hakkındaki tegayyür tespiti, Ebû İshâk el-Cûzcânî (ö. 259/873) tarafın-

¹⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'âlâm*, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'ârûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 5: 654.

¹⁶ Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurri li'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî* (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1431/2010), 222.

¹⁷ Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥaddişihâ ve zikru kuḫḫâniha'l-ulemâ' min ḡayri ehlihâ ve vâridihâ*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ârûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 10: 77.

¹⁸ Fatma (bnt.) Sâlim el-Gâmidî, *el-İmâm Sâlih b. Muḫammed Cezere ve aḫvâlühü fi'l-cerḫ ve't-ta'dîl cem' ve dirâse* (Yüksek Lisans Tezi, Câmi'âtü'l-Melik Su'ûd, 1425), 83.

¹⁹ ez-Zehebî, *Târîh*, 6: 953; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405/1985), 14: 23; Salih Karacabey, "Sâlih Cezere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 37.

²⁰ Ebû Ahmed Abdullah İbn Adî, *el-Kâmil fi ḡu'âfâ'i'r-ricâl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 1: 394-395; Ebû Abdillâh Ahmed ez-Zehebî, *Divâniü'd-ḡu'âfâ' ve'l-metrûkin* (Mekke: Mektebetü Nahdatü'l-Hadîse, 1387/1967), 15; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, *Lisâniü'l-Mizân* (Beyrut: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslamiyye, 1423/2002), 1: 273.

dan yapılmıştır.²¹ İbrahim b. Huseym'in vefat tarihiyle el-Cûzcânî'nin doğum tarihine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.²² Bununla birlikte İbrahim b. Huseym'den İbn Huzeyme'nin (223/838-311/924) hadis naklettiğine dair bilgi²³ onun vefât tarihinin hicrî 240 civarı olduğunu düşündürmektedir.²⁴ el-Cûzcânî'nin de hadis hocalarının vefat tarihlerinden hareketle 193/811 öncesinde doğduğu tespiti yapılmıştır.²⁵ Bu bilgilere göre İbrahim b. Huseym ile el-Cûzcânî'nin karşılaşmasının tarihen mümkün olduğu söylenebilir. Mekânsal/coğrafi açıdan da iki ismin karşılaşmalarının imkân dâhilinde olduğu belirtilmelidir. Nitekim İbrahim b. Huseym'in Bağdat'ta yaşadığı ve hadis naklettiği²⁶; el-Cûzcânî Bağdat'a gittiği hatta el-Vâkıdî'nin (ö. 207/823) öldüğü tarihte orada olduğunu bizzat kendisi belirtmektedir.²⁷

Bu kategoride incelenecek olan son râvî ise Abdüsselâm b. Sehl'dir (ö. 298/911). Onun tegayyür ettiğine dair bilgiyi ise Mısır ricâliyle en erken dönem eser müellifleri arasında yer alan ve eser-

²¹ Ebû İshak İbrâhîm el-Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, nşr. Subhî el-Bedri es-Sâmerrâî (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405/1985), 220.

²² İbrahim b. Huseym'in biyografisiyle ilgili bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 98; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1: 394-395; el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 6: 574-576; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1: 273. Ebû İshâk el-Cûzcânî'nin hâl tercemesi için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 148-149; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sîkât*, nşr. Muhammed Abdurreşîd (Haydarâbâd: Dâ'iretü'l-Ma'ârifil-Osmaniyye, 1393/1973), 8: 81-82; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1403/1983), 2: 244-249; ez-Zehebî, *Târîh*, 6: 43-44; İ.Lütfü Çakan, "Cûzcânî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 97-98.

²³ İbn Huzeyme, ilgili rivayeti, İbrahim b. Huseym'den semâ delâlet eden "حدثنا" lafzıyla aktardığı belirtilmelidir (Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Saîhîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 4: 114).

²⁴ Ayrıca ez-Zehebî de söz konusu râvînin ileri yaşlarda vefat ettiğini belirtmiştir (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-â'afâ'*, nşr. Nureddîn 'Itr (Haleb: Dârü'l-Me'ârif, 1391/1971), 1: 14).

²⁵ el-Cûzcânî'nin Hârûnreşîd döneminde (170/786-193/809) doğduğuyla ilgili yapılan bir tespit için bk. Nazmî 'Abdürabbih Nevâl Fethî, *el-Cûzcânî ve eserü bid'atihi 'alâ aqvâlihi'n-naqdiyye dirâse ta'biyye 'alâ men tekelleme fihim min ricâli's-Şaîhîhayn* (Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1431/2010), 38.

²⁶ el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 6: 574.

²⁷ el-Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 230.

leri günümüze geldiği bilinmeyen İbn Yûnus es-Sadeffî (ö. 347/958) vermektedir.²⁸

İncelenen beş râvînin ihtilât tespitlerinin ricâl ilmine telifleriyle katkıda bulunan otoriteler tarafından yapıldığı ve râvîlerin muâsırı olan bu isimlerin mekân açısından onlarla görüşmelerinin mümkün olduğu tespit edilmiştir. Bu faktörlerin ise bu tespitlere olan güveni artırdığı belirtilmelidir.

2. Muhtelit İle İhtilâtı Tespit Eden Kişi Arasında İlişki Kurulamaması Sebebiyle Sorunlu Görünen Tespitler

Bazı kişilerin tarihen karşılaşmaları mümkün olmayan bir kısım râvîlerin ihtilâta uğradıklarına dair açıklamada buldukları belirlenmiştir. Bu grupta on dört râvî tespit edilmiş²⁹ ve bunlardan beşinin IV. (X.) asır ve sonrasında vefat ettikleri görülmüştür. Geriye kalan dokuz râvîyle ilgili yapılan ihtilât tespitlerine güvenilip güvenilemeyeceği meselesi “râvînin vefatından sonraki asır içinde yapılan ihtilât tespitleri”, “râvînin vefatından asırlar sonra yapılan ihtilât tespitleri”, “kim tarafından yapıldığı bilinmeyen ihtilât tespitleri”, “hatalı atıf sebebiyle sorunlu görünen ihtilât tespiti” şeklinde dört başlık altında ele alınacaktır. Böyle bir tasnif, her bir konunun ayrı ayrı değerlendirmeye tâbi tutulma zorunluğundan dolayı yapılmıştır.

2.1. Râvînin Vefatından Sonraki Asır İçinde Yapılan İhtilât Tespitleri

İncelediğimiz râvîler arasında yer alan beş kişinin vefatlarından sonra yaklaşık yüz yıl içerisinde ihtilâtına dair açıklamaların yapıldığı görülmüştür. Bunlar arasında Ebû Ca'fer İsa er-Râzî (ö. 160/777 civarı) ve Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ'yla (ö.

²⁸ el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 12: 326; Ebû Saîd Abdurrahman İbn Yûnus es-Sadeffî, *Târîhu İbn Yûnus eş-Şadeffî*, nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2: 128 (Bu derleme türü bir çalışmadır).

²⁹ Söz konusu râvîler şunlardır: Ahmed b. Ebî'l-Kâsım, Amr b. İsa el-Âdevî, Ebû Ca'fer İsa er-Râzî, el-Âlâ' b. Abdilvâris, Hâlid b. Tahmân, Hattâb b. el-Kâsım el-Harrânî, Hüseyin b. Ali en-Nehâî, İbrahim b. Huseym, Matarü'l-Benât, Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ, Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin, Muhammed b. Musa b. Muhammed, Rabîa b. Ebî Abdirrahman, Saîd b. Süfyân el-Endülüsî, Seleme b. Nübeyt. Bu râvîlerin ihtilât ettiğine dair bilgilerin kim tarafından hangi kaynakta zikredildiğiyle bilgi için bk. Ek: Muhtelit İle İhtilâtı Tespit Eden Kişi Arasındaki İlişkiyi Gösteren Tablo.

215/830) ilgili tespitlerin içerdikleri özel sorunlar nedeniyle detaylıca ele alınması gerekmektedir.

Sıbt İbnü'l-^cAcemî ve İbnü'l-Keyyâl tarafından ihtilât eden râvîler arasında Ebû Ca'fer er-Râzî zikredilmekte³⁰ ve anlaşıldığı kadarıyla onlar bu kanaate, İbnü'l-Medînî'ye atfettikleri “هو نحو موسى” ve “بن عبدة وهو يخلط فيما روى عن مغيرة ونحوه” ve “تفة كان يخلط” değerlendirmelerinden³¹ ulaşmaktadırlar. Sıbt İbnü'l-^cAcemî'nin eserinin nâşiri olan Alâüddin Ali Rızâ'nın, İbnü'l-Medînî dışındaki münekkitletlerin söz konusu râvîyi “ihtilâta” nispet etmediğini belirtmesi³² de adı geçen iki âlimin eserlerine onu kaydetmesinde yalnızca İbnü'l-Medînî'nin etkili olduğunu göstermektedir. Bu durumda söz konusu münekkitlet zikredilen değerlendirmelerden muradının hatta bunların daha önceki kaynaklarda nasıl geçtiğinin incelenmesi gerekmektedir. Öncelikle İbnü'l-Medînî'ye atfedilen söz konusu râvînin sika mı yoksa zayıf mı olduğuyula ilgili değerlendirmeler arasında bazı çelişkilerin olduğuna dikkat çekilmelidir. O, günümüze gelen eserinde söz konusu râvîye sika hükmünü vermektedir.³³ Öte yandan bir diğer nakle göre ise İbnü'l-Medînî, bu râvîyi “هو نحو موسى بن عبدة، وهو يخلط” ([Rivayet ehliyeti açısından] o, Musa b. ^cUbeyde gibidir. Mugîre ve diğerlerinden yaptığı aktarımlarda karıştırma yapmaktadır.) ifadeleriyle ağır bir şekilde cerh etmektedir.³⁴ Çünkü İbnü'l-Medînî, rivayet ehliyeti açısından Ebû Ca'fer er-Râzî'yle benzer konumda gördüğü Musa b. ^cUbeyde'yi çok zayıf olarak değerlendirmektedir.³⁵

³⁰ Sıbt İbnü'l-^cAcemî, *el-İğtibât li men rümiye bi'l-ihtilât fi ricâli'l-hadîs*, nşr. Alâüddin Ali Rızâ “1988/1408” (Kahire: Dârü'l-Hadîs, t.y.), 388-390; Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Keyyâl, *el-Kevâkibü'n-neyyirât fi ma'rifeti men ihtalata mine'r-ruvât*, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1420/1999), 444-449.

³¹ el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 12: 465.

³² Sıbt İbnü'l-^cAcemî, *el-İğtibât*, 390, nâşirin dipnotu.

³³ Ebü'l-Hasen Ali İbnü'l-Medînî, *Su'âlâtü Muḥammed b. ^cOsmân b. Ebî Şeybe li'l-İmâm ^cAlî b. el-Medînî*, nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1426/2005), 49.

³⁴ el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 12: 465.

³⁵ Nitekim İbnü'l-Medînî Musa b. ^cUbeyde'yi “كان ضعيفا ضعيفا و كان يحيى القطان لا يرى أن يكتب” (Zayıf zayıf. Yahya el-Kattân da onun hadislerinin yazılmasını uygun görmezdi.) ve “ضعيف يحدث بأحاديث مناكير” (Zayıftır. Münker hadisler aktarmaktadır.) lafızlarıyla cerh ederek onun şiddetli zayıf olduğunu belirtmektedir (İbnü'l-Medînî, *Su'âlâtü Muḥammed*, 49; Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Ḍu'afâ'i'l-kebir*, nşr. Abdülmüctî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1984), 4: 161).

İbnü'l-Medîni'ye ait Ebû Ca'fer er-Râzî'yle ilgili çelişkili bu değerlendirmelerin öncelikle uzlaştırılması gerekmektedir. İmdâdülhak, "Bu râvî, Ali b. el-Medîni'ye göre sikadır ve rivayetleri hüccettir. Ancak râvî ihtilat edince ona göre rivayetleri ihticâc seviyesinden düşmüş ve hadisleri itibâr için yazılan konuma gerilemiştir" diyerek³⁶ çelişkiyi "râvinin durumunda meydana gelen değişikliğe bağlı olarak görülen farklı değerlendirmeler" bağlamında³⁷ uzlaştırmıştır. Bu görüşe katılmak mümkün görünmemektedir. Zira 160/777'lerde vefat ettiği belirtilen Ebû Ca'fer er-Râzî'nin ihtilatını, genel kabule göre 161/778'de doğan İbnü'l-Medîni'nin tespit etmesi ve görüşünü değiştirmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu çelişkinin giderilmesi için başka bir çözüm yolu bulunmalıdır. Kanaatimize bu muâriz cerh-ta'dîlleri, İbnü'l-Medîni'nin yeni bilgilere göre görüş değiştirmesinin bir sonucu olarak anlamak daha uygundur. Buna göre o, mezkûr râvîyle ilgili önce sika olduğuna hükmetmiş ancak elde ettiği yeni bilgiler ve analizler neticesinde görüşünü değiştirmiş olmalıdır.

İbnü'l-Medîni'nin Ebû Ca'fer er-Râzî ile ilgili kullandığı (...Mugîre ve diğerlerinden yaptığı aktarımlarda karıştırma yapmaktadır.) şeklindeki değerlendirmesi cerhinin gerekçesini içermesi sebebiyle üzerinde durulmalıdır. Bu ifadeden onun, ilgili râvînin bütün rivâyetlerini, diğer râvîlere ait hadislerle mukayese ettiği ve Mugîre b. Miksem (ö. 136/ 753) başta olmak üzere bazı hocalarından yaptığı nakillerde hata tespit ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Medîni'nin kullandığı "خَلَطَ" kelimesinin sözlük manasından zorunlu olarak akli zayıfladığı veya bozulduğu için râvînin karıştırma yaptığı manasının çıkmadığı da belirtilmelidir.³⁸ İbn Maîn'in mezkûr râvînin Mugîre b. Miksem'den yaptığı rivâyetleri değerlendirirken kullandığı ve İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmesine benzer "وهو يغلط فيما يروي عن مغيرة" (...Mugîre'den naklettiği rivâyetlerde hata yapmaktadır.) şeklindeki ifadesi de önemsenmelidir.³⁹

³⁶ İkrâmullah İmdâdülhak, *Ali b. el-Medîni ve menhecuhû fi naqdi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1413/1992), 527.

³⁷ İmdâdülhak, *Ali b. el-Medîni*, 526.

³⁸ Söz konusu kelime, lügatte "bozmak" manasına gelmektedir (İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7: 291; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Şâmûs*, nşr. Komisyon (y.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 2: 83).

³⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn Maîn, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbühü'r-Târîh (ed-Dûrî rivayeti)*, nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlm ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 4: 358; el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 5: 229.

Elimizdeki verilere göre Ebû Ca'fer er-Râzî'nin ihtilatını İbnü'l-Medîni'nin bir başka kaynaktan öğrendiğini savunmak mümkün görünmemektedir. İbnü'l-Medîni'nin Yahya el-Kattân, İbn Mehdî gibi münekkittlere ait değerlendirmelerin aktarımındaki rolü de bilinmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla bu müdevvin yönü dikkate alındığında İbnü'l-Medîni'nin bu bilginin de kaynağını açıklaması beklenirdi.

Öte yandan, Sıbt İbnü'l-^cAcemî ve İbnü'l-Keyyâl'in mezkûr râvînin muhtelit olduğu sonucuna ulaşırken kullandıkları “ثقة كان يخط” ifadesinin, İbnü'l-Medîni'ye aidiyetinde bazı problemler bulunmaktadır. Sıbt İbnü'l-^cAcemî bu bilgiyi ez-Zehebî'nin eserinden aktardığını belirtmektedir.⁴¹ ez-Zehebî dışında İbnü'l-Medîni'nin söz konusu râvîyi “ثقة كان يخط” lafzıyla tenkit ettiği tespit edilememiştir.⁴² Ayrıca ez-Zehebî, bu râvînin İbnü'l-Medîni tarafından “يكتب حديثه إلا أنه يخطى” (Hadisi yazılır; ancak nakilde hata yapmaktadır.) ifadesiyle de tenkit edildiğini kaydetmektedir.⁴³ ez-Zehebî haricindeki ricâl edebiyatı yazarlarının “يكتب حديثه إلا أنه يخطى” şeklindeki değerlendirmeyi İbn Maîn'e atfetmesi⁴⁴ ez-Zehebî'nin bu bilgileri eserine yazarken hata ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi İbn Maîn'in, bahsedilen râvîyi “ثقة وهو يغلط فيما يروي عن” değerlendirildiği de kaynaklarda geçmektedir⁴⁵ ki bu ifade'nin İbnü'l-Medîni'ye atfedilen “وهو يخط فيما روى عن مغيرة ونحوه” değerlendirme lafzıyla benzerliği dikkat çekmektedir. Netice itibarıyla, Sıbt İbnü'l-^cAcemî ve İbnü'l-Keyyâl'in Ca'fer er-Râzî'nin ihtilat ettiği sonucuna varırken kullandıkları “ثقة كان يخط” şeklindeki değerlendirme İbn Maîn⁴⁶ ile İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmelerinin karıştırılması sonucu oluşturulduğu düşünülmektedir. Kısacası, araştırma-

⁴⁰ İbnü'l-Medîni'nin II. (VIII.) asrın münekkittlerine ait ricâl değerlendirmelerinin tedvîninindeki rolü için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu*, 289, 313, 349, 414.

⁴¹ Sıbt İbnü'l-^cAcemî, *el-İğribât*, 388.

⁴² ez-Zehebî, *Siyer*, 7: 347; ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 320; ez-Zehebî, *el-Muğnî*, 2: 500.

⁴³ ez-Zehebî, *Siyer*, 7: 347; ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 320; ez-Zehebî, *el-Muğnî*, 2: 500.

⁴⁴ el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 12: 465; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33: 194; Ebü'l-Fidâ İmamüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifetü's-şikâat ve'd-^cafâ' ve'l-mecâhîl*, nşr. Şadi b. Muhammed b. Salim el-Numan (Semnud: Mektebetü İbn ^cAbbâs, 1422/2001), 3: 120; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1325-1328/1907-1910), 12: 57.

⁴⁵ İbn Maîn, *et-Târîh (ed-Dûrî rivayeti)*, 4: 358; el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 12: 465; İbn Kesîr, *et-Tekmil*, 3: 121; İbn Hacer, *Tehzîb*, 12: 57.

⁴⁶ İbn Maîn değerlendirmesi için bk. İbn Maîn, *et-Târîh (ed-Dûrî rivayeti)*, 4: 358..

bildiğimiz kadarıyla ilk defa ez-Zehebî'nin eserlerinde görülen ve onun isnadını veya kaynağını zikretmemesi sebebiyle sübut araştırması yapılamayan, hatta bir karıştırma sonucu kaydedildiği anlaşılan bir değerlendirmeden hareketle ihtilat tespitinin yapılmasının isabetli olmadığı belirtilmelidir. Son olarak İbn Hacer'in, râvîlerle ilgili ihtilât bilgisini kullanarak "Ömrünün sonlarında ihtilat etti" gibi kısa kısa notlar düştüğü *Takrîb* adlı eserinde, bu râvîyi "سبى" "الحفظ خصوصا عن مغيرة" diyerek özellikle Mugîre b. Miksem'den naklettiği hadislerde seyyü'l-hıfz olduğunu belirtmekle yetinmiş; ancak onun ihtilata uğradığıyla ilgili bir kayıt düşmemiştir.⁴⁷ Bu da söz konusu râvînin ihtilat ettiği yargısına ulaşmadığına yorumlanabilecek önemli bir bilgidir.

Bu başlıkta incelenmesi gereken bir diğer râvî olan Muhammed b. Abdillâh b. el-Müsennâ'nın (ö. 215/830) ihtilât ettiğine dair bilgi veren kişi Ebû Dâvûd'dur ve bunu "ileri düzeyde tegayyür etti" (تغير) diyerek ifade eder.⁴⁸ 202 (817-18) veya 203'te (818-19) doğduğu belirtilen Ebû Dâvûd'un bu bilgiyi kendi gözlemlerine dayanarak elde etmesi mümkün görünmemektedir. Ebû Dâvûd'un verdiği bu malumata, el-Fesevî⁴⁹, el-Ukaylî⁵⁰, İbn Ebî Hâtim⁵¹, İbn Hibbân⁵², el-Halîlî⁵³, el-Hatîb⁵⁴, el-Bâcî⁵⁵, İbn Halfûn⁵⁶ mezkûr

db | 67

⁴⁷ İbn Hacer'in ihtilâtı, seyyü'l-hıfzın bir çeşidi olarak zikrettiği (İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-naẓar*, 104), dolayısıyla burada söz konusu ifadeyle râvînin ihtilâta uğradığını kastettiği düşünülebilir. Ancak "Özellikle Mugîre'den naklettiği hadislerde seyyü'l-hıfzdır" diyerek onun zabtının bozukluğunu mutlak değil de bazı hocalardan yaptığı rivayetle sınırlandırması, mezkûr ifadesini bu şekilde anlamayı zorlaştırmaktadır. Çünkü böyle anlaşıldığında, sanki söz konusu râvînin akıl ve hafıza fonksiyonlarının zarar gördüğü dönemde özellikle Mugîre b. Miksem'den nakilde bulunduğu gibi bir anlam çıkmaktadır. Ayrıca İbn Hacer'in ifadesinin yukarıda zikrettiğimiz İbn Maîn'in ifadesine benzerliği de İbn Hacer'in, söz konusu değerlendirmeyi İbn Maîn'in görüşünden hareketle yaptığını akla getirmektedir. Son olarak birçok münekkidin ilgili râvînin zabtının zayıf olduğuna hükmetmeleri de İbn Hacer'in lafzına da bu doğrultuda anlam vermenin daha isâbetli olduğunu göstermektedir (Ebû Ca'fer er-Râzî ile ilgili değerlendirmeler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 6: 448-450; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33: 192-197; ez-Zehebî, *Siyer*, 7: 346-349).

⁴⁸ Ebû Dâvûd, *Su'âlâtü Ebî 'Ubeyd*, 222.

⁴⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*, nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990), 1: 198.

⁵⁰ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, 90-91.

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 305.

⁵² İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 7: 443; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Meşâhîru 'ulemâ'il-emşâr*, nşr. Merzûk Ali İbrahim (Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1412/1992), 257.

⁵³ Halîl b. Abdillâh Ebû Ya'la el-Halîlî, *Kitâbü'l-İrşâd fi ma'rifeti 'ulemâ'il-hadîs*, nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), 2: 524-525.

⁵⁴ el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 405-410.

râvînin tercemesinde yer vermemektedirler. *Takrîb* isimli çalışmasında İbn Hacer (ö. 852/1449) de Muhammed'den sika olarak bahsetmekle iktifa etmektedir.⁵⁷ Öte yandan İbn Hacer'in bir diğer ricâl eserinde Ebû Dâvûd'un ihtilat bilgisine yer vermesi⁵⁸ bu tespitten haberdar olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Hacer'in râvîlerle ilgili ağırlıklı olarak kendi kanaatlerini beyan ettiği *Takrîb*'e bu bilgiyi bilinçli olarak yazmaması ihtimal dâhilindedir. Bu durum ise onun bahsedilen râvînin ihtilat ettiğine dair tespiti katılmadığına yorumlanabilir. Bununla birlikte eleştirilen *Şahîhu'l-Buĥârî* râvîleriyle ilgili değerlendirmelerde de bulunduğu *Hedyü's-sârî* isimli çalışmasında Muhammed b. Abdillâh'ın, Yahyâ el-Kattân başta olmak üzere bazı münekkitler tarafından bir rivayeti sebebiyle tenkit edildiğinden bahsetmekte ve Ebû Dâvûd'un geçen tespiti ile İbn Hanbel'in konuyla ilgili önemli bir açıklamasını zikretmektedir. İbn Hanbel, adı geçen râvînin kitaplarını kaybettiğini ve hizmetkârının kitaplarından rivayet etmeye başladığını belirtir.⁵⁹ İbn Hacer, İbn Hanbel'in, bu ifadeyle iki rivâyeti birbirleriyle karıştırmasını kastedebileceğini belirtir.⁶⁰ Onun verdiği bu bilgiler Ebû Dâvûd'un, Muhammed'in öğrencisi olan İbn Hanbel'in tespitinden ve Muhammed'in naklettiği rivayetlerden hareketle böyle bir kaniya ulaşma ihtimalini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla Ebû Dâvûd'un Muhammed'in tegayyürü ile ilgili tespitinin gözleme dayalı olmadığı; kendisine ulaşan verilerden hareketle varılan bir sonuç olduğu anlaşılmaktadır. Râvînin tegayyür ettiğine dair emârelerin Yahyâ el-Kattân ve İbn Hanbel'in açıklamalarında yer alması sebebiyle bu tespitte bir problem olduğu düşünülmemektedir.⁶¹

⁵⁵ Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li men ĥarrece 'anhu'l-Buĥârî fi'l-Câmi'î's-Şahîh*, nşr. Hüseyin Ebû Lübâbe (Riyad: Dârü'l-Livâ, 1406/1986), 2: 652.

⁵⁶ Ebû Bekr (Ebû Abdillâh) Muhammed İbn Halfûn, *el-Mu'lim bi şüyûhi'l-Buĥârî ve Müslim*, nşr. Ebû Abdirrahman Adil b. Sa'd (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 251-252.

⁵⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Muhammed 'Avvâme (Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1412/1992), 490.

⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 9: 274-276.

⁵⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 620. Ayrıca bu tespit için bk. el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Đu'afâ*, 4: 90-91..

⁶⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 620.

⁶¹ Söz konusu râvî *Şahîĥayn* râvîsi olmasına rağmen el-İsâvî eserinde bu isme yer vermemektedir (bk. el-İsâvî, *Merviyâtü'l-muĥtelifîn*).

Bu grupta yer alan el-^cAlâ³ b. Abdilvâris'in (ö. 136/753) ihtilât ettiğini İbn Sa^cd⁶²; Hâlid b. Tahmân'ın (ö. ?, sıgâru't-tâbiünden) ihtilat ettiğini İbn Maîn; ^cAmr b. İsa el-^cAdevî'nin⁶³ (ö. 151-160) ihtilât ettiğini ise İbn Hanbel⁶⁴ belirtmektedir. Bu râvîlerin ortak yönü, ricâl tenkit ilminin henüz eser vermediği bir dönemde yaşamalarıdır. Dolayısıyla örneğin İbn Sa^cd gibi tabakât literatürünün öncülerinden olan bir âlimin bu bilgiyi bir kaynaktan alması ve kaynağının ismini zikretmemesi muhtemeldir. Dolayısıyla İbn Sa^cd, İbn Maîn ve İbn Hanbel gibi ricâl ilminde otorite olan kişilere itimat edilerek bu bilgilerin kabul edilmesinde bir sorun olmayacağı söylenebilir. Ayrıca ilgili râvîden son dönemlerinde aktarımda bulunan öğrencilerin rivâyetleri muâraza yöntemiyle incelenerek nakillerinde hataların bulunup bulunmadığı tetkik edilebilir ve buradan çıkacak sonuçla ihtilât bilgisinin sağlanması da yapılabilir.

2.2. Râvînin Vefatından Asırlar Sonra Yapılan İhtilât Tespitleri

Bu kategoride yer alabilecek yalnızca bir râvî tespit edilmiştir. Hüseyin b. Ali en-Nehaî'nin (ö. 290/903-300/913) tegayyür ettiği ne dair bilgiyi bize ez-Zehabî vermektedir.⁶⁵ Ancak onun bilgiyi aldığı kaynağını paylaşmaması veya nasıl ulaştığına dair bilgi vermemesi nedeniyle bu ihtilat tespitine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz.

2.3. Kim Tarafından Yapıldığı Bilinmeyen İhtilât Tespitleri

İncelediğimiz bazı ihtilât tespitlerinin kimler tarafından yapıldığı kaynaklarda zikredilmemekte ve bu tespitler “قیل”, “یقال” gibi meçhul kalıplarla nakledilmektedir.⁶⁶ Bu grupta yer alan râvîler arasında Rebîatü'r-re'y diye meşhur olan Rebîa b. Ebî Abdirrahmân (ö. 136/753 [?]) yer almaktadır. Onun tegayyür ettiği bilgisini aktaran ilk kişiler arasında İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) bulunmakta ve

⁶² İbn Sa^cd, *eṭ-Ṭabakât*, 7: 463.

⁶³ Mezkûr râvî Şahîhu Müslim râvîsi olmasına rağmen el-İsâvî, araştırmasında ona yer vermemiştir (el-İsâvî, *Mervîyyâtü'l-muhteliṭîn fi's-Şahîḥayn*).

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl*, 6: 251.

⁶⁵ ez-Zehabî, *Mizânü'l-ittidâl*, 1: 543.

⁶⁶ Haberlerin aktarımında “زوي”, “ذکر”, “بروی”, “بذکر” gibi sigayların tercih edilmesinin kural olarak o rivâyetlerin zayıf olduğuna delalet ettiğiyle ilgili bk. en-Nevevî, *İrşâd*, 63. Ayrıca el-Buhârî'nin temrîz sigasının kullanımında zayıflığı daha çok öncelediğine dair bk. Halil İbrahim Turhan - Ayşegül Toprak, “Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sigasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2018): 59.

“Onun ömrünün sonlarında tegayyür ettiği ve bu sebeple kendisine olan güvenin kaybolduğu söylenmiştir” diyerek bu bilgiyi temrîz sığasıyla aktarmaktadır.⁶⁷ Her ne kadar bu bilgiyi “قیل” (denilmiştir) formuyla aktarsa da “Ömrünün sonlarında ihtilat eden râvîler” başlığı altında zikretmesinden bu bilgiye değer verdiği ve râvîyi muhtelit râvîler arasında kabul ettiği anlaşılmaktadır. el-İrâkî'nin de belirttiği gibi İbnü's-Salâh öncesinde böyle bir bilgiden bahseden kişi bulunmamaktadır.⁶⁸ Dolayısıyla kaynağı bilinmeyen bu bilgiye dayanarak söz konusu râvînin ihtilat ettiğini iddia etmenin doğru olmadığı söylenebilir.

İhtilâtının kimin tarafından tespit edildiği bilinmeyen bir diğer isim Seleme b. Nübeyt'tir (ö. 141/758-150/767). el-Buhârî'nin “İhtilât ettiği söylenir” şeklinde temrîz sığasıyla naklettiği bilgi⁶⁹ aynı formda ez-Zehebî tarafından kaydedilmekte ve ihtilâtın mahiyetiyle veya bu naklin sübutuyla ilgili herhangi bir değerlendirme veya eleştiri yapılmamaktadır.⁷⁰ İbn Hacer de ez-Zehebî gibi bilgiyi yalnızca aktarmakla yetinmektedir.⁷¹ İkinci asrın ortalarında vefat eden bir râvînin ihtilat tespitinin el-Buhârî tarafından “يقال” lafzı tercih edilerek aktarılması ve kendi eserine de bu bilgiyi kaydetmemesi bu tespitin sübutuyla ilgili sorun olduğunu akla getirmektedir.

Bu kapsamda değerlendirilmesi gereken bir diğer râvî, Ebû Zür'â er-Râzî'nin (ö. 264/878) ihtilât ettiğini belirttiği Hattâb b. el-Kâsım el-Harrânî'dir (ö. 181/797-190/806).⁷² Ebû Zür'â'nın bilgisinin aktarımında temrîz sığasını kullanması naklin güvenilirliğine dair tereddütlerinin olduğuna yorumlanabilir. ez-Zehebî, Ebû Zür'â'nın ihtilât olarak ifade ettiği durumu tegayyür lafzıyla değiştirmiş ve bu bilgiyi “قیل” diyerek aktarmıştır.⁷³ Bu da ez-Zehebî'nin

⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 662.

⁶⁸ Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahîm el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îdâh limâ ütlîka ve uğlika min Muqaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh el-Halebî (Haleb: el-Matba'âtü'l-İlmiyye, 1350/1931), 455.

⁶⁹ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, 2: 147.

⁷⁰ ez-Zehebî, *Târîh*, 3: 877; ez-Zehebî, *Mizânü'l-İstidâl*, 2: 193; ez-Zehebî, *el-Muğnî*, 1: 276.

⁷¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 248.

⁷² Sa'dî el-Hâşimî, *Ebû Zür'â er-Râzî ve cühûdühü fî's-sünneti'n-nebeviyye me'â tahkîki Kitâbihi'd-Du'afâ* ve ecvibeti 'alâ es'ileti'l-Berzâi (Medine: el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1402/1982), 2: 359.

⁷³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-sitte* (Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1: 373.

râvînin ihtilat ettiğiyle ilgili bilgiye katılmadığını ve bunun ihtilat-tan daha hafif olan tegayyürle⁷⁴ (hafıza gücünün azalması) belirlenmesi gerektiğini göstermektedir. İbn Hacer ise Ebû Zür'a'nın temrîz sığısıyla aktarımına atıfta bulunmaksızın Hattâb'ın ihtilata uğradığını ifade eder ki bu durum, onun söz konusu bilginin güvenilirliğinde bir sorun görmediğini göstermektedir. Ebû Zür'a'nın belki de doğduğu tarihte⁷⁵ vefat eden bir kişiyle ilgili en az bir aracı vasıtasıyla elde ettiği ve temrîz sığısıyla aktardığı bu bilgiye dayanarak râvînin ihtilatına hükmedilmesinin isabetli olmadığı düşünülebilir.

Hamîd b. Abdîrrahman er-Rüâsî (ö. 189/805 veya 190/806), Ebû İshâk es-Sebî'nin ihtilât ettiğiine dair tespitini, "(Kûfe vâlisi Yusuf b. Ömer) gelmeden bir süre önce onun rivayetlerini münker buldular." ifadeleriyle aktarmaktadır.⁷⁶ Bununla birlikte Ebû İshâk'ın öğrencisi ve torunu İsrâîl, onun hafızasının zayıfladığıyla ilgili bilgi nakletmektedir.⁷⁷ Ayrıca Ebû İshâk'ın ileriki yaşlarda gözünü kaybettiği ve bedenlen oldukça zayıfladığı belirtilmektedir.⁷⁸ Bu bilgilere göre, Ebû İshâk es-Sebî'nin ihtilâtıyla ilgili tespitte bir problem olmadığı söylenebilir.

Netice itibariyle kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen ihtilât tespitlerine konu olan dört râvî saptanmakla birlikte bunlardan birinin ihtilât ettiği başka kaynaklar tarafından da belirtilmiştir. Üç kişinin ihtilat ettiğiine dair yapılan açıklamalara ise itimat edilmesinin daha isâbetli olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

2.4. Hatalı Atıf Sebebiyle Sorunlu Görünen İhtilât Tespiti

Sıbt İbnü'l-^cAcemî⁷⁹ ve İbnü'l-Keyyâl'in⁸⁰ kaydettiği bilgilere göre Ebû Bekir b. ^cAyyâş'ın (ö. 193/809) ihtilât ettiğiine dair tespitte bulunan kişi, bu râvîyle görüşme imkânı olmayan el-Buhârî'dir (ö.

⁷⁴ ez-Zehabî, *el-Kâşif*, 2: 210-211, nâşirin 5114. tercemeye yazdığı dipnot; Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, 58.

⁷⁵ Onun190/806'da, 194/809-10'da, 200/816'da, hatta 200/816'dan sonra doğduğuna dair bilgiler için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 274.

⁷⁶ el-Bâcî, *et-Ta'dîl*, 3: 977.

⁷⁷ Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-^cAmrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1416/1995), 46: 231.

⁷⁸ Alî İbnü'l-^cCa'd, *Müsnedü İbni'l-^cCa'd*, nşr. Abdülmehdî Abdülkâdir b. Abdilhâdî (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1405/1985), 74, 75.

⁷⁹ Sıbt İbnü'l-^cAcemî, *el-İğtibât*, 382.

⁸⁰ İbnü'l-Keyyâl, *el-Kevâkib*, 442-443.

256/870) ve onlar bu bilgiyi ez-Zeylaî'nin eserinden⁸¹ aktarmaktadırlar. Bununla birlikte günümüz araştırmacılarından el-Îsâvî, bu tespitin el-Buhârî'ye nispetinde bazı sorunlar görmektedir. Ona göre söz konusu tespitin münekkitler arasında yalnızca el-Buhârî'ye atfedilmesi, ancak onun eserlerinde böyle bir malumatın bulunmaması, aktarımında temrîz sığasının kullanılması ve el-Buhârî'nin mezkûr râvîden *eş-Şahîh*'inde yirmi hadis nakletmesi bu bilginin el-Buhârî'ye aidiyetini zayıflatmaktadır.⁸² Ancak el-Îsâvî'nin argümanlarında bilgi eksikliğinden kaynaklanan ciddi hataların bulunduğu ifade edilmelidir. Öncelikle ez-Zeylaî'nin el-Beyhakî'den yaptığı alıntı bizzat el-Buhârî'nin kendi eserinde yer almaktadır.⁸³ Ayrıca bu bilgi, temrîz sığasıyla da aktarılmamaktadır. İhtilât tespitinin râvî ile karşılaşması mümkün olmayan bir kişi tarafından yapıldığının belirtilmesi ise en kritik hatadır. Oysaki Ebû Bekir b. 'Ayyâş'ın tegayyür ettiğini⁸⁴ tespit eden el-Buhârî'nin hocası Sadaka b. el-Fazl'dır (ö. 223/838 veya 226/841). Sadaka'nın hem zaman açısından hem de Irak bölgesine gittiğine dair veriler dikkate alındığında mekân açıdan tegayyür tespitini yapmasında bir sorun olmamalıdır. Ayrıca İbn Hibbân'ın Yahyâ el-Kattân ve İbnü'l-Medîni'nin yaşlılığa bağlı hafıza zayıflaması sebebiyle ondan hadis almayı terk ettiklerine⁸⁵ dair tespiti, Sadaka b. el-Fazl'ın açıklamasıyla uyumludur.

72 | db

3. Muâriz İhtilât Tespitlerinde Bir Tercih Sebebi Olarak Muhtelit ile İhtilâtı Tespit Eden Kişi Arasındaki İrtibat

İçtihada dayalı diğer ilim dallarında olduğu gibi cerh-ta'dîl ilminde ve doğal olarak muhtelit olan râvîlerin belirlenmesinde münekkitler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Konunun bizi

⁸¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah ez-Zeylaî, *Naşbu'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*, nşr. Muhammed Avvâme - Hasan 'İbecî (Beyrut, Cidde: Mü'essesetü'r-Reyyân, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1418/1997), 1: 409.

⁸² el-Îsâvî, *Merviyâtü'l-muhteliîn*, 173.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *Kitâbü Ref'i'l-yedeyn fi's-salât ve bi hâmişihî Celâ'ü'l-ayneyn*, nşr. Bedî'uddin er-Râşidî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996), 150-151.

⁸⁴ Hem *Kitâbü Ref'i'l-yedeyn* hem de *Ma'rîfetü's-sünen*'nin matbu nüshalarında "Ömrünün sonlarında tegayyür etti." ifadesi geçmektedir (el-Buhârî, *Ref'i'l-yedeyn*, 151; Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âşâr*, nşr. Abdülmucîmî Emîn Kal'acî (Karaçi, Dimaşk, Beyrut, Halep, Kahire: Câmî'âtü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Dârü Kuteybe, Dârü'l-Va'yi, 1412/1992), 2: 429). Bununla birlikte ez-Zeylaî ve ondan alıntidan bulunan Sibt İbnü'l-Acemî ve İbnü'l-Keyyâl "Ömrünün sonlarında tagayyür etti." diye aktarımda bulunmaktadır (ez-Zeylaî, *Naşbu'r-râye*, 1: 409; Sibt İbnü'l-Acemî, *el-İgtibât*, 382; İbnü'l-Keyyâl, *el-Kevâkib*, 443).

⁸⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Şikât*, 7: 669.

ilgilendiren ciheti, muhtelit ile ihtilâtı tespit eden kişi arasındaki ilişkinin, teâruzı gidermede kullanılıp kullanılmayacağıdır.

Öncelikle uzlaştırılması veya tartışılması gerekenler, aralarında hakikî teâruzun mevzu bahis olduğu ihtilât tespitleridir. Bu kayıt, istilâh farklılıklarından dolayı söz konusu olan muarız ihtilât tespitlerini konu dışında bırakmaktadır. Örneğin ez-Zehebî, Ebû İshâk es-Sebî'nin⁸⁶ (ö. 127/745) yaşlanmaya bağlı hafif tegayyüre uğradığını ancak ihtilat etmediğini belirtmekte ve bu ifadeleriyle Ebû İshâk'ın ihtilât ettiğini söyleyenlere⁸⁷ katılmadığını vurgulamaktadır. Bunlar, özellikle istilâhların yerleşmemesinden veya herkes tarafından aynı anlamda kullanılmamasından kaynaklanan zâhirî teâruz olarak değerlendirilmelidir.⁸⁸

Kanaatimizce ihtilâtı tespit eden kişi ile muhtelit arasındaki kurulacak ilişki, ihtilâfın giderilmesinde bir tercih unsuru olarak kullanılabilir. Zira bir râvînin hocasının ihtilâta uğradığına dair açıklamasıyla bu râvîyle görüşmeyen bir kişinin ihtilâta ilgili değerlendirmesi aynı değerde olmamalıdır.⁸⁹ Likâya dayalı ihtilat tespitine ancak sağlam delillere dayanılarak karşı çıkılması gerekmektedir. Bu nedenle, İbn Maîn'in, Yahyâ el-Kattân tarafından yapılan ihtilât tespitine itiraz ederek Hilâl b. Habbâb'ın (ö. 144/761) ihtilat veya tegayyür etmediğiyle ilgili açıklamasının⁹⁰ kabul edilmesi uygun değildir. Zira İbn Maîn'in, Hilâl'le karşılaşması mümkün değildir. Yahya el-Kattân'ın ise mezkûr râvînin yanına gittiği ve onun ihtilâtına tanık olduğunu nakledilmektedir. Ayrıca İbn Maîn'in böyle bir bilgiye nasıl ulaştığına veya deliline dair bilgi de vermemesi argümanının tetkik edilme imkânını ortadan kaldırmaktadır.⁹¹ Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920), el-Ukaylî, İbn Hibbân, el-

⁸⁶ ez-Zehebî, *Mizânü'l-ictidâl*, 3: 270. ez-Zehebî, onunla ilgili olarak "... Yaşlandı ve unuttu. İhtilat etmedi", "Az tegayyür etti" ifadelerini kullanmaktadır.

⁸⁷ Ebû İshâk'ın ihtilâtıyla ilgili görüşleri toplu olarak görmek için bk. b. Sa'd b. Ahmed Ahmed, *Ehâdisü Ebî İshâk es-Sebî'î fi'l-Kütübî's-Sitte ve'l-Müsned cem' ve dirâse* (Yüksek Lisans Tezi, Câmî'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1416/1995), 78-81.

⁸⁸ ez-Zehebî'nin benzer itirazı için bk. ez-Zehebî, *Mizânü'l-ictidâl*, 3: 82.

⁸⁹ Ancak rivâyetlerin sübut açısından herhangi bir sorun taşımamaları gerektiği belirtilmelidir.

⁹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn Maîn, *Su'âlât İbni'l-Cüneyd li Yahya b. Maîn*, nşr. Ahmed Muhammed Nürseyf (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988), 342.

⁹¹ İbn Maîn'in ricâl tenkit ilmindeki yerinden dolayı zikrettiği bu bilginin kabul edilmesinin uygun olacağı düşünülebilir. Ancak râvînin ihtilât edip etmediğiyle ilgili münekitler arasında çelişkinin varlığı, kanaatimizce çelişkinin giderilmesi amacıyla bazı kulların geliştirilmesini gerektirmektedir.

Hâkim en-Nîsâbûrî ve İbn Hacer'in söz konusu râvînin ihtilât ettiğini belirtmeleri; el-Alâî'nin onu ihtilât eden râvîlere dair yazdığı esere dâhil etmesi⁹² İbn Maîn'in görüşünü kabul etmediklerini göstermektedir.⁹³

Sıbt İbnü'l-ʿAcemî ve İbnü'l-Keyyâl'in nakline göre Ali b. Âsım, Yezîd b. Hârûn'un Husayn b. Abdirrahman'nın (ö. 136/753 veya 139/756) hafızasının değişime uğradığına dair açıklamasını kabul etmez.⁹⁴ Öncelikle ricâl tenkit eserlerinde Yezîd b. Hârûn'un mezkûr râvîyle ilgili bir nakle göre "unuttu"⁹⁵; diğer rivayete göre ise "ihtilât etti"⁹⁶ şeklinde kaydedildiğinin altı çizilmelidir. Sıbt İbnü'l-ʿAcemî ve İbnü'l-Keyyâl kaydettiği bilgiler doğru kabul edildiğinde Ali b. Âsım'ın, Husayn'nın öğrencisi olması onun hocası hakkındaki tespitinin dikkate alınmasına dair bir tercih sebebi olarak düşünülebilir. Ancak Yezîd b. Hârûn, her ne kadar öğrencisi olmasa da Husayn'ın unutkanlığına tanık olduğuna dair ifadesi, her iki tespitinde gözleme dayandığını göstermektedir.⁹⁷ Dolayısıyla bu durum, zikredilen gerekçeyle Yezîd b. Hârûn'un tespitini kabul etmemenin uygun olmadığını göstermektedir. Söz konusu ihtilâfın giderilmesi için başka yollar denenmelidir. Bu bağlamda öncelikle rivâyetlerin sübut açısından ve değerlendirmelere râvîlerin tasarrufla bulunup bulunmadığının araştırılması gerekmektedir. Esasında Yezîd b. Hârûn'a ait Husayn ile ilgili iki farklı değerlendirmenin varlığı, "نسي" ve "إختلط" gibi lafızlar arasında anlam farklılığını bilmeyen râvî tarafından metnin tasarrufa uğrama ihtimalini hatıra getirmektedir. Sübut açısından bakıldığında ise "إختلط" değerlendir-

⁹² Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Kitâbü'l-Muhteliğîn*, nşr. Rifat Fevzî Abdülmuttalib, Ali Abdülbasıt Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996), 128.

⁹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9: 75; Ebû Hâtîm Muhammed İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddişîn ve'd-ğuc'âfâ' ve'l-metrûkîn*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1412/1992), 3: 87; el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târîh*, 16: 113-115; el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30: 330-333; ez-Zehebî, *Târîh*, 3: 1003; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001), 12: 174-175.

⁹⁴ Sıbt İbnü'l-ʿAcemî, *el-İğtibâf*, 88; İbnü'l-Keyyâl, *el-Kevâkib*, 134.

⁹⁵ İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, 107; Ebû Bekr Ahmed İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-Kebîr el-ma'rûf bi Târîhu İbn Ebî Hayseme*, nşr. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1424/2004), 1: 109.

⁹⁶ el-Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâ'*, 1: 314.

⁹⁷ Yezîd b. Hârûn'nun, Husayn'a hadisler kıraat/arz edildiği bir âna tanık olduğuna ve onda unutkanlık hâlini gözlemlediğini dair bk. İbnü'l-Ca'd, *Müsned*, 107; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîh*, 1: 109.

mesinin aktarıldığı isnadın mu^callak olduğu⁹⁸ ve diğer değerlendirmenin ise İbn Hanbel tarafından aktarıldığı⁹⁹ görülmektedir. Bu durum, “نسي” değerlendirmesinin daha kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Zikredilen bilgilere göre Ali b. Âsım’ın hocası Husayn b. Abdirrahman’ın ihtilatı etmediğine dair açıklaması ıstılâhî anlamda kullanılan ihtilatın varlığını kabul etmeme olarak anlaşılabilir. Ancak bu noktada Ali b. Âsım’a nispet edilen değerlendirmeye ilgili önemli bir şüphemizin bulunduğu da belirtilmelidir. Sıbt İbnü’l-^cAcemî¹⁰⁰ ve İbnü’l-Keyyâl¹⁰¹ bu değerlendirmeyi ez-Zehebî’nin naklettiğini belirtirler. ez-Zehebî ise “وقال علي لم يختلط” (ve Ali dedi ki: ‘İhtilat etmedi’)¹⁰² şeklinde bu bilgiyi kaydeder. Sıbt İbnü’l-^cAcemî ve İbnü’l-Keyyâl’in, Ali’nin Ali b. Âsım olduğu kanaatini taşıdıkları görülmektedir. Kanaatimizce buradaki Ali, Ali b. el-Medîni’dir ve onun görüşünün kaydedildiği en eski kaynakta “Ali dedi ki” şeklinde yer almaktadır. Bu ihtimal söz konusu olduğunda esasında Husayn’ın ihtilat edip etmediğiyle ilgili tartışma öğrencisi Yezîd b. Hârûn ile İbnü’l-Medîni arasında görülmektedir. el-^cUkaylî’nin kaydettiği bilgilere göre İbnü’l-Medîni, Husayn’a ait hadisler arasında farklılık olmadığını, nakillerinin sahih olduğunu belirtmiş; ihtilat edip etmediğiyle ilgili sorulduğunda ise “Hayır! Hafızası bozuldu; buna rağmen o sikadır” demiştir.¹⁰³ Açıklamasından İbnü’l-Medîni’nin, Husayn’ın rivayetlerini analiz ettiği, nakillerinin birbirleriyle uyumlu olduğunu gördüğü ve rivayetlerindeki bu uyumun, onu ilgili râvîde ihtilât gibi ciddi bir sorunun olmadığı sonucuna götürdüğü söylenebilir. Esasında İbnü’l-Medîni’nin açıklaması, Yezîd b. Hârûn’a ait “نسي” ifadesiyle de daha uyumlu hale gelmektedir.¹⁰⁴ Râvîyle görüşmesi mümkün olmayan İbnü’l-Medîni’ye ait değerlendirme, Yezîd b. Hârûn’a atfedilen tespitlerden birisini des-

⁹⁸ el-Ukaylî söz konusu değerlendirmeyi el-Hasan el-Hulvânî’den (ö. 242/856) talikan nakletmektedir (el-Ukaylî, *Kitâbü’l-^cDu^cafâ*, 1: 314).

⁹⁹ el-Ukaylî, bu rivâyeti naklederken kullandığı isnâd şöyledir: el-Ukaylî (haddesenâ) → Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (haddesenâ) → İbn Hanbel (semi^ctü) (el-Ukaylî, *Kitâbü’l-^cDu^cafâ*, 1: 314).

¹⁰⁰ Sıbt İbnü’l-^cAcemî, *el-İğtibât*, 88.

¹⁰¹ İbnü’l-Keyyâl, *el-Kevâkib*, 134.

¹⁰² ez-Zehebî, *Mizânü’l-^citidâl*, 1: 552.

¹⁰³ el-Ukaylî, *Kitâbü’l-^cDu^cafâ*, 1: 314.

¹⁰⁴ Abdülcebbâr Saîd, İbnü’l-Medîni’nin Husayn’ın hafızasının bozulmaya başladığı ilk dönemle ilgili olarak ihtilatı reddetmesinin mümkün olabileceğini söyleyerek iki değerlendirme arasındaki ihtilafı gidermeye çalışır Abdülcebbâr Saîd, *İhtilâtu’r-^cruvâti’s-şikât*, 69). Ancak İbnü’l-Medîni’nin 161/777’de doğduğu bilgisi kanaatimizce bu ihtimal oldukça zayıftır.

teklemesiyle daha önemli hale geldiğinin vurgulanması gerekmektedir.

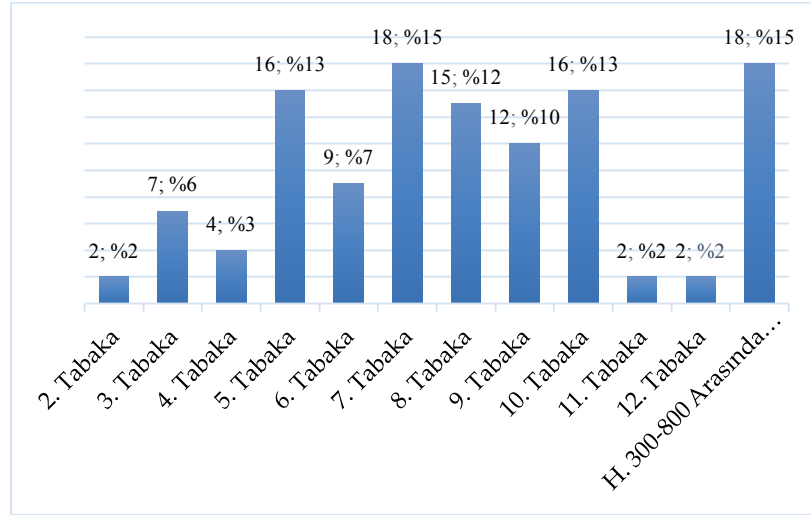
Husayn b. Abdirrahman örneği ihtilât tespitleri arasında teâruz söz konusu olduğunda değerlendirmelerin sübutu, kullanılan lafızların delâlet ettiği mana, görüşün aidiyet sorunu vb. konularda derinlikli bir araştırma yapıldıktan sonra karar verilmesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

4. İhtilât Tespitlerinin Dönemsel Analizi

İhtilât tespitlerinin ne zaman başladığı, kimler tarafından yapıldığı ve yoğun olarak hangi dönemlere rastladığı ricâl tenkit tarihi açısından araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır. Daha isabetli yorumlarda bulunulabilmesi amacıyla *el-Kevâkibü'n-neyyirât* adlı eser, ekleriyle birlikte araştırmaya dâhil edilmiş ve böylece yüz yirmi bir râvî incelenmiştir. Az da olsa bazı râvîlerin vefat tarihlerinin bilinmemesinden dolayı araştırma tabakalandırma ve ölüm tarihleri temel alarak yapılmıştır. İbn Hacer'in tabakalandırma sistemi ve râvîlerin hangi tabakada olduklarıyla ilgili görüşü dikkate alınmış¹⁰⁵ ve araştırmanın amacından sapmamak için bu konudaki ihtilaflara girilmemiştir. Ayrıca hicrî üç yüz yılından sonra vefat eden râvîler detaylıca tabakalandırmaya dâhil edilmemiştir. Zira *el-Kütübü't-tis'a* başta olmak üzere temel hadis eserlerinin tasnif edilmesi sebebiyle râvîler, hadis rivâyetinden ziyâde kitap rivâyetine yoğunlaşmaya başlamışlardır. Kısacası hadis ricâl tenkidinde aslanan râvîlerin hicrî üç yüz yılından önce vefat etmiş olmaları, sonraki dönem râvîler üzerinde detaylıca durmayı gerektirmemiştir.

¹⁰⁵ İbn Hacer'e göre tabakalar şöyledir: 1. tabaka: sahâbîler; 2. tabaka: büyük tabîiler ve muhadaramlar, 3. tabaka: orta yaşlı tabîiler; 4. tabaka: üçüncü tabakadan sonrakiler; 5. tabaka: küçük tabîiler; 6. tabaka: beşinci tabakanın muasırları; 7. tabaka: büyük yaşlı etbâü't-tâbiînler; 8. tabaka: orta yaşlı etbâü't-tâbiînler; 9. tabaka: küçük yaşlı etbâü't-tâbiînler; 10. tabaka: etbâü't-tâbiînin büyük yaşlı öğrencileri; 11. tabaka: etbâü't-tâbiînin orta yaşlı öğrencileri; 12. tabaka: etbâü't-tâbiînin küçük yaşlı öğrencileri (İbn Hacer el-^cAskalânî, 1412/1992, 75)

İhtilât eden râvîlerin tabakalara göre dağılımını gösteren grafik şöyledir:

db | 77

Grafik 1: İhtilât ettiği belirtilen râvîlerin tabakalara göre dağılımı

Yukarıdaki grafiğe göre muhtelit olduğu belirtilen râvîlerin, muhadramlar ve kibâr-ı tabîîn (büyük yaşlı tabîîler) tabakasında oldukça sınırlı sayıda olduğu gözlemlenmiştir (% 2). İhtilât ettikleri tespit edilen bu râvîler, Abdullah b. Seleme (ö. 80/699) ve Kays b. Ebî Hâzim'dir (ö. 84/703 -98/717). Dikkat edilecek olursa bu kişilerin vefat tarihlerinin denk geldiği dönemde ricâl tenkit ilmi henüz teşekkül etmemiştir. Evsâtü'ttabîîn (orta yaşlı tâbiîler) yer aldığı üçüncü tabakada ihtilât ettiği belirtilen râvîlerin vefat tarihleri ise II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinin son yılları ile 140/757'ye kadarki devreye rastlamaktadır.¹⁰⁶ Bu periyodu, Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/777) sistematik ricâl tenkidine başladığı döneme denk geldiği de belirtilmelidir. Hatta bizzat Şu'be de bu tabakaya ait iki râvînin ihtilâtını tespit etmektedir.¹⁰⁷ Etbâü't-tâbiîn âlimlerince ricâl tenkidinin sistematik olarak icra edildiği ve bu münekkitlerce değerlendirilen râvîler arasında tabîî râvîlerin yer aldığı dikkate alındığında üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı tabakada ihtilât eden râvîlerin

¹⁰⁶ Bk. "Ek: Muhtelit İle İhtilâtı Tespit Eden Kişi Arasındaki İlişkiyi Gösteren Tablo".

¹⁰⁷ ez-Zehabî, *Mizânü'l-iridâl*, 2: 19, 233.

otuz altıya çıkması sistematik ricâl tenkidiyle doğrudan ilintili olsa gerektir. Ayrıca hicrî 300'den 800'e kadarki beş yüz yıllık dönemde ihtilât eden râvîlerin sayısının az olmasının sebebi, hadis rivayetinden ziyade kitabın rivayetinin başlamasıyla ilgili olmalıdır.¹⁰⁸ IV. (X.) yüzyılda cerh-ta'dîl ilmi faal olarak devam etmektedir; ancak değerlendirmeye konu olanların büyük bir bölümü hicrî ilk üç asırda yaşayan râvîlerdir.

Sonuç

İhtilât tespitlerinin güvenilirliğinin incelendiği bu araştırmada, İbnü'l-Keyyâl'in eserine aldığı muhtelit râvîler ile ihtilâtı belirleyen kişi arasında "likâ" (görüşme) açısından bir sorunun olup olmadığı ilk olarak hoca-talebe ilişkisi yönünden ele alınmıştır. İncelemeye konu olan yetmiş râvîden otuz yedisinin ihtilâta uğradığı, râvînin öğrencileri tarafından belirlenmiştir (% 52,8). Bu değerlendirmelerin yirmi sekizi de ricâl tenkit alanında otorite olan kişilerce yapılmıştır. Bu neticenin, ilim tahsil ederken öğrencilerin, hocalarındaki olumsuz değişimi önemli ölçüde gözlemlediklerini ve bu durumu ilim muhitine bildirme hassasiyeti taşıdıklarını göstermesi açısından önem arz ettiği belirtilmelidir.

Râvînin öğrencisi olmayan kişiler tarafından verilen ihtilât bilgilerinin müşahedeye dayanıp dayanmadığını ortaya koymak amacıyla muhtelit ile ihtilâtı tespit eden kişilerin, muasır olup olmadıkları araştırılmıştır (imkânü'l-likâ). Bu kategoride on dokuz râvî tespit edilmiştir (yaklaşık % 25). İki râvînin çağdaş olması, yalnızca birbirleriyle görüşme ihtimalini gündeme getirmesi sebebiyle aralarında likânın gerçekleştiğini gösteren veya bu ihtimali artıran bir karinenin olup olmadığı tetkik edilmiştir. Bu gruptaki râvîlerden altısının ihtilâta uğradığını ihtiva eden nakillerde "Falanın ihtilât ettiğini gördüm" vb. ifadeler yer almaktadır. Bu durum, ilgili râvîlerin ihtilât tespitinin bizzat bu hadiseye tanık olan kişilerce yapıldığını göstermektedir. Geriye kalan on üç râvîden sekizinin IV. (X.) ile VIII. (XIV.) asırlar arasında yaşamışlardır. Diğer beş râvînin ihtilât tespitlerinin ricâl ilmüne telif ve tenkitleriyle katkıda bulunan otoriteler tarafından yapıldığı ve râvîlerin muasırı olan bu isimlerin

¹⁰⁸ IV. (X.) asır ve sonrasında münekkit sayısında da önceki asra göre azalma görülmektedir. Hatta İbn Hibbân, devrinde meşgul olan kişi sayısının azalması sebebiyle cerh-ta'dille ilmiyle ilgilenmenin bir zorunluluk olduğunu belirtir (İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, 1: 11).

coğrafi açıdan da onlarla görüşmelerinin mümkün olduğu tespit edilmiştir. Zikredilen faktörlerin ise bu tespitlere olan güveni artırdığı ifade edilmelidir.

Likâ açısından başlangıçta sorunlu görünen on dört ihtilât bilgisi tespit edilmiş ve bunlardan beşinin IV. (X.) asır ve sonrasında vefat etmiştir. Diğer dokuz râvîyle ilgili ihtilât tespitleri ise kendi içerisinde kategorize edilerek ele alınmıştır. Bu râvîlerden biriyle ilgili ihtilât tespitine güvenebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Zira râvîyle görüşen kişilerin –her ne kadar ihtilât olarak nitelendirmeseler de- ihtilâtın emarelerinden bahsettikleri tespit edilmiştir; dolayısıyla daha sonraki yıllarda râvînin ihtilâta uğradığıyla ilgili verilen bilginin bu verilerden hareketle yapılabileceği kanaatine varılmıştır.

Bu grupta yer alan diğer bir kişinin ihtilâta uğradığı hükmüne varılırken kullanılan cerh ifadesinin, kanaatimizce böyle bir sonuca ulaşmak için yeterli değildir. Üç râvînin ise ihtilâta uğradığına dair bilgiyi İbn Sa'd, İbn Maîn ve İbn Hanbel verdiği belirlenmiştir. Ricâl ilminde otorite olan bu kişilere itimat edilerek söz konusu bilgilerin kabul edilmesinde bir sorun olmayacağı söylenebilir. Bununla birlikte ilgili râvîlerden ömürlerinin son döneminde nakilde bulunan talebelerin rivâyetleri muâraza yöntemiyle tetkik edilerek ihtilât tespitinin sağlanması da yapılabilir.

Son dört râvîyle ilgili ihtilât bilgilerine ihtiyatla yaklaşmanın yerinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü bu râvîlerden biriyle ilgili ihtilât tespitinin asırlar sonra yapıldığı görülürken; üç râvîyle ilgili yapılan ihtilât değerlendirmelerinin kim tarafından yapıldığı tespit edilememiştir. En önemlisi de kim tarafından yapıldığı bilinmeyen ihtilât tespitlerinin, zayıflığa işaret etmek üzere çoğunlukla tercih edilen temrîz sîgasıyla aktarılmıştır. Bu durum ise söz konusu bilgileri aktaran ricâl âlimlerin rivâyetin sübutuyla ilgili tereddütlerinin olduğunu hatıra getirmektedir. Bu sebeple, söz konusu bilgilere dayanarak râvînin kesin olarak ihtilâta uğradığı yargısına varmanın isâbetli olmadığı söylenebilir.

Netice itibariyle muhtelit ile ihtilâtı belirleyen kişi arasında müşahedeye dayalı bir bilginin tespiti için gerekli olan ilişkinin kurulmadığı râvîsi sayısı dokuz olarak tespit edilmiştir. İncelemeye konu olan ve ilk dört asırda yaşayan râvîler dikkate alındığında bu oran yaklaşık %17'ye tekâbül etmektedir. Bu sonuç ise elimizdeki ricâl kaynaklarının verdiği bilgiler çerçevesinde ihtilât tespitlerinin

takriben % 83'lük gibi büyük bölümünde lika açısından sorun olmadığı göstermektedir.

Cerh-ta'dîl ilminin gelişim seyriyle muhtelit râvîler sayısı arasında doğru orantının bulunup bulunmadığı mevzusu da araştırılmıştır. Ricâl tenkit faaliyetlerine rastlanmakla birlikte cerh-ta'dîl ilminin henüz teşekkül etmediği kibârü't-tâbiîn döneminde ihtilât ettiği belirtilen râvî sayısı ikidir. Yaklaşık % 2 olarak tespit edilen bu oran, cerh-ta'dîlin ilim olarak doğduğu ve geliştiği etbâü't-tâbiîn ve sonraki dönemlerde artmıştır. Bu netice, ihtilât tespitlerinin ricâl tenkit ilminin gelişim seyrine paralel olarak ilerlediğini göstermektedir. IV. (X.) asır sonrası ihtilât eden râvî sayısının az olmasının nedeni muhtemelen hadis rivayetinin yerini yavaş yavaş kitap rivayetine bırakmasıyla ilgili olmalıdır.

Kaynakça

80 | db

- Abdülcebbar Saîd. *İhtilâtu'r-ruvâti's-şikât dirâsetün ta'tbikiyye 'alâ ruvâti'l-Kütübi's-Sitte*. Riyad: Mektebü'tü'r-Rüsd, 1425/2006.
- Ahmed, b. Sa'ad b. Ahmed. *Ehâdisü Ebî İshâk es-Sebi'î fi'l-Kütübi's-Sitte ve'l-Müsned cem' ve dirâse*. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1416/1995.
- Ahmed et-Tâhir. *Sû'ü'l-ıfız ve eşeruhu fi kabûli'l-hadîs*. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'âtü Dimaşk, 2009.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halil b. Keykeldî el-. *Kitâbü'l-Muhteli'tin*. Nşr. Rifat Fevzî Abdülmuttalib, Ali Abdülbassit Mezid. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn. *Şerhu şerhi Nuḥbeti'l-fiker*. Nşr. Muhammed Nizâr Temîm-Heysen Nizâr Temîm. Beyrut: Dârü'l-Erkam, 1415/1994.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef el-. *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li men harrece 'anhu'l-Buḥârî fi'l-Câmi'i's-Şahîh*. Nşr. Hüseyin Ebû Lübâbe. 3 Cilt. Riyad: Dârü'l-Livâ, 1406/1986.
- Bagdâdî, Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-. *Târîhu medîneti's-selâm ve aḥbâru muḥaddisihâ ve zikru kuṭtâniha'l-ulemâ' min ğayri ehlihâ ve vâridihâ*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'arûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed el-. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. Nşr. Abdülmuc'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi, Dimaşk, Beyrut, Haleb, Kahire: Câmi'âtü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Dârü Kuteybe, Dârü'l-Va'yi, 1412/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-. *Kitâbü Ref'î'l-yedeyn fi's-salât ve bi hâmişihî Celâ'ül-âyneyn*. Nşr. Bedî'uddin er-Râşidî. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-. *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*. 9 Cilt. Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362/1943.
- Cûzcânî, Ebû İshak İbrâhîm el-. *Aḥvâlü'r-ricâl*. Nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Cüdey', Abdullah b. Yûsuf el-. *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs*. 2 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Reyyân, 1424/2003.
- Çakan, İ.Lütfü. "Cûzcânî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Çelik, Ali. "Basralı Muhtelit Râvîler (Hicrî İlk Üç Asır)". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 157-181.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el- Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Su'âlâtü Ebî 'Ubeyd el-Âcurrî li'l-İmâm Ebî Dâvûd es-Sicistânî*. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1431/2010.
- Ebû Ya'la el-Halîlî, Halîl b. Abdillâh. *Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rîfeti 'ulemâ'î'l-hadîs*. Nşr. Muhammed Saîd b. Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb el-. *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*. Nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990.
- Gâmidî, Fatma (bnt.) Sâlim el-. *el-İmâm Şâlih b. Muhammed Cezere ve aqvâlihü fi'l-cerh ve't-ta'dîl cem' ve dirâse*. Yüksek Lisans Tezi, Câmi'âtü'l-Melik Su'ûd, 1425.
- Gavrî, Seyyid Abdülmâcid el-. *Mu'cemü'l-muştalahâtü'l-hadisîyye*. Dimaşk: Dârü'l-Kesîr, 1428/2007.
- Hâşimî, Sa'âdî el-. *Ebû Zûr'a er-Râzî ve cühûdühü fi's-sünneti'n-nebeviyye me'a tahkîki Kitâbihî'd-Du'afâ' ve ecvîbeti 'alâ es'ileti'l-Berzâ'*. 3 Cilt. Medine: el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1402/1982.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî du'afâ'î'r-ricâl*. Nşr. Adil Ahmed Abdülmecvûd - Ali Muhammed Mu'avviz. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. Nşr. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garame el-Amrî. 70 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1416/1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye (Haydarâbâd: Matba'atü Meclisi Dâirati'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1371/1952-1373/1953'ün ofseti), 1371/1952.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed. *et-Târîhu'l-Kebîr el-ma'rîf bi Târîhu İbn Ebî Hayseme*. Nşr. Salâh b. Fethî Helel. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1424/2004.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. *Hedyü's-sârî mu'kaddimetü Fetihü'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Dimaşk: Darü'l-Feyhâ', 1421/2000.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. *Lisânü'l-Mizân*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslamiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. *Şerhu'n-Nuĥbe Nüzhetü'n-naẓar fî tavâihî Nuĥbeti'l-fiker fî muştalâhi ehli'l-eşer*. Nşr. Nüreddin 'Itr. Dimaşk: Matba'âtü's-Sabâh, 1421/2000.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. *Takrîbü't-Tehzîb*. Nşr. Muhammed 'Avvâme. Haleb: Dârü'r-Reşîd, 1412/1992.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalanî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atü'l-Meclis Dâ'iratü'l-Me'ârifin-Nizâmiyye, 1325-1328/1907-1910.
- İbn Halfûn, Ebû Bekr (Ebû Abdillâh) Muhammed. *el-Mu'lim bi şüyûhi'l-Buĥârî ve Müslim*. Nşr. Ebû Abdirrahman Adil b. Sa'âd. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Kitâbü'l-Mecrûĥîn mine'l-muĥaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. Nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1412/1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Kitâbü's-Şikât*. Nşr. Muhammed Abdurreşîd. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâ'iretü'l-Ma'ârifil-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Meşâhîru 'ulemâ'î'l-emşâr*. Nşr. Merzûk Ali İbrahim. Mansûre: Dârü'l-Vefâ, 1412/1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed. *Şahîhi İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balabân (el-İhsân fî takrîbi Şahîhi İbn Hibbân)*. Nşr. Şu'ayb el-Arnâut. 18 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmamüddin İsmâil b. Ömer. *et-Tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rîfetü's-şikât ve'd-du'afâ' ve'l-mecâhil*. Nşr. Şadi b. Muhammed b. Salim el-Numan. 4 Cilt. Semnud: Mektebetü İbn 'Abbâs, 1422/2001.

- İbn Maîn, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ. *Su'âlât İbni'l-Cüneyd li Yahya b. Maîn*. Nşr. Ahmed Muhammed Nürseyf. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408/1988.
- İbn Maîn, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ. *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbü'ht-Târîh (ed-Dûrî rivayeti)*. Nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlm ve İhyâ'it-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l- Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadr, 1414/1993.
- İbn Sa'âd, Ebü Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. Nşr. Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1422/2001.
- İbn Yûnus es-Sadeîf, Ebü Saîd Abdurrahman. *Târîhu İbn Yûnus eş-Şadeîf*. Nşr. Abdül-fettâh Fethî Abdülfettâh. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Ca'âd, Ali. *Müsnedü İbni'l-Ca'âd*. Nşr. Abdülmehdî Abdülkâdir b. Abdilhâdî. Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1405/1985.
- İbnü'l-Keyyâl, Ebü'l-Berekât Muhammed b. Ahmed. *el-Kevâkibü'n-neyyirât fi ma'rifeti men ihtalata mine'r-ruvât*. Nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1420/1999.
- İbnü'l-Medîni, Ebü'l-Hasen Ali. *Su'âlâtü Muhammed b. 'Osmân b. Ebî Şeybe li'l-İmâm 'Alî b. el-Medîni*. Nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1426/2005 (Araştırmada bu neşir esas alınmıştır).
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Muqaddimetü İbni's-Salâh*. Nşr. Aîşe Abdurrahman. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, 1410/1990.
- İmdâdülhak, İkrâmu'llah. *'Alî b. el-Medîni ve menhecuhû fi nakdîr-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm el-. *et-Takyîd ve'l-İdâh limâ ütlika ve uglika min Muqaddimeti İbni's-Salâh*. Nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh el-Halebî. Haleb: el-Matba'âtü'l-İlmiyye, 1350/1931.
- İsâvî, Muhammed Câsim Râşid el-. *Merviyâtü'l-muhtelihtn fi's-Sahîhain*. Şârika: Mektebetü's-Sahâbe, 1427/2006.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebü Zür'a er-Râzi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 274-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karacabey, Salih. "Sâlih Cezere". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât: Râvinin Akıl ve Hâfıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Kazan, Tahsin. *İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) Hadis Usûlündeki Özgünlüğü*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 2018.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebü Abdillâh Alâüddîn. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. Nşr. Ebü Abdurrahman 'Âdil b. Muhammed. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001.
- Nevâl Fethî, Nazmî 'Abdürabbih. *el-Cûzcânî ve eserü bid'atihi 'alâ aqvâlihi'n-naqdîyye dirâse tahtîkiyye 'alâ men tekelleme fihim min ricâli's-Sahîhain*. Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Nevevî, Ebü Zekerıyyâ Yahyâ en-. *İrşâdü'tullabi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*. Nşr. Nureddin 'İtr. Dimaşk: Dârü'l-Yemâme, 1413/1992.
- Nisâbü'rî, Ebü Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhain*. Nşr. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed es-. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Sıbt İbnü'l-Acemî. *el-İğtibâh li men rümiye bi'l-ihtilât fi ricâli'l-hadîs*. Nşr. Alâüddin Ali Rızâ "1988/1408". Kahire: Dârü'l-Hadîs, t.y.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Taqrîbi'n-Nevevî*. Nşr. Muhammed 'Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dârü'l-Yüsr, 1437/2016.
- Turhan, Halil İbrahim. "Referential Value of Hadîth Transmitter Criticism in 2nd / 8th Century: The Case of Shu'bah ibn al-Ĥajjâj". *İlahiyat Studies* 8/1 (2017): 95-133.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Turhan, Halil İbrahim - Toprak, Ayşegül. "Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sığasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 47 (2018): 55-99. <https://doi.org/10.21054/deuifd.450901>.
- Uğur, Mücteba. "İhtilât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 571. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-. *Kitâbü'd-Đu'afâ'î'l-kebir*. Nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ĥâmûs*. Nşr. Komisyon. 40 Cilt. y.y.: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Ahmed ez-. *Divânü'd-đu'afâ' ve'l-metrûkîn*. Mekke: Mektebetu Nahdati'l-Hadîse, 1387/1967.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Ahmed ez-. "Zikru men yu'temedü kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl". *Erbe'u res'âil fi 'ulûmi'l-ĥadîs*. Haleb: Mektebü'l-Matbûati'l-İslamiyye, t.y.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-Kütübî's-sitte*. Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *el-Muğni fi'd-đu'afâ'*. Nşr. Nureddîn 'İtr. 2 Cilt. Haleb: Dârü'l-Me'ârif, 1391/1971.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Mîzânü'l-ic'tidâl fi naĥdi'r-ricâl*. Nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rif, 1383/1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*. Nşr. Şu'ayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed. 23 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rif. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah ez-. *Naşbu'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*. Nşr. Muhammed 'Avvâme - Hasan 'İbecî. 5 Cilt. Beyrut, Cidde: Mü'essesetü'r-Reyyân, Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1418/1997.

Ek: Muhtelit İle İhtilâti Tespit Eden Kişi Arasındaki İlişkiyi Gösteren Tablo

Râvî Adı	Ö. Yılı	Tabaka	1. Münekkit	İlişki	Kaynak	2. Münekkit	İlişki	Kaynak	3. Münekkit	İlişki	Kaynak	Keyâkib
Abdullah b. Ca'fer	220	10	Hilâl b. el- 'Alâ'	Hoca- talabe	İbnü'l- Kevâkib, el- Kevâkib, 303							299-304
Abdullah b. Muhammed b. Muhammed	790	Sonras	el-Halebi	Hoca- talabe	Şüh İbnü'l- 'Acemî, el- İhtilâ, 198							360-361
Abdullah b. Vâkıd el- Hırcânî	207 veya 210	9	İbn Hanbel	Hoca- talabe	İbn Ebi Hâtim, el- Cerh ve't- tavi'l, 5: 191-192							361-362
Abdurrahman b. Abdillâh b. 'Ubb	160 veya 165	7	Muâz b. Muâz	Hoca- talabe	ez-Zehebî, Siyer, 7: 95	Selm b. Kuteybe	Hoca- talabe	İbn Hibbân, el- Meccâbîn, 2: 49	Hâşim b. el-Kâsım, Fazl b. Dûkeyn, İbn Mehdi	Hoca- talabe	İbn Ebi Hâtim, el-Cerh ve't- tavi'l, 5: 251; İbn Hacer, Tehzib, 6: 212	282-298
Abdümelik b. Muhammed b. Abdillâh	276	11	İbn Huzeyme	Hoca- talabe	Mizzî, Tehzibü'l- Kemâl, 18: 404							299-313
Abdüvehhâb b. Abdülmecîd	194	8	İbn Main	Hoca- talabe	el-Hatib el- Buhârî, Tarih, 12: 271	'Amr el- Fevlî	Hoca- talabe	Muğultay b. Kılıç, İkmâl, 8: 376	'Ukbe b. Mâkûm	Muasır	316	314-319
Abdürezzâk b. Hemâm	211	9	İbn Hanbel	Hoca- talabe	Dımaşk, 36: 183							266-282
Ahmed b. Abdirrahman b. Vehb	264	11	Ebü Hâtim	Hoca- talabe	İbn Ebi Hâtim, el- Cerh ve't- tavi'l, 2: 60	Ebü Zûra	Hoca- talabe					40-43
Ahmed b. Abdirrahman b. Vehb	264	11	Ebü Hâtim	Hoca- talabe	İbn Ebi Hâtim, el- Cerh ve't- tavi'l, 2: 60	Ebü Zûra	Hoca- talabe					40-43
'Atâ b. es- Sâ'ib	136	5	Şu'be	Hoca- talabe	Mizzî, Tehzibü'l- Kemâl, 20: 492	Vâhıy b. Hâlid (ö. 165)	Hoca- talabe	Mizzî, Tehzibü'l- Kemâl, 20: 492	İbn Uyeyne	Hoca- talabe	el- Fesevi, el- Macrife, 2: 708	319-334
Bahr b. Merrâk	?	6	el-Kattân	Hoca- talabe	İbn Adî, el- Kâmil, 2: 235							106-109
Cerir b. Abdilhamid	188	8	İbn Hanbel	Hoca- talabe	ez-Zehebî, Tarih, 4: 820	Ebü Hâtim	Sorunlu	ez-Zehebî, Mizânü'l- Ftidâl, 1: 394				120-122
Cerir b. Hâzım	170	6	İbn Mehdi	Hoca- talabe	İbnü'l- Kevâkib, el- Kevâkib, 111-119							111-119
Dâvûd b. Ferâhic	121- 130	3 m	Şu'be	Hoca- talabe	ez-Zehebî, Mizânü'l- Ftidâl, 2: 19							162
Ebân b. Sâma	153	7	Yahyâ el- Kattan	Hoca- talabe	ez-Zehebî, Siyer, 7: 61	İbn Mehdi	Muasır	ez-Zehebî, Siyer, 7: 61				71-77
Ebü İshâk es- Seb'î Amr	127	3	İsmâ'il es- Seb'î	Hoca- talabe	İbn 'Asâkir, Tarihü medineti Dımaşk, 46: 231	Meçhul	Meçhul	el-Bâci, el- Tavi'l ve't- tecrîb, 3: 977				341-356

Hâşim b. el-Kâsım	260	10	Ebü 'Arûbe	Hoca-tâlabe	Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 30: 130													421-423
Hibbân b. Yeşâr	161-170	8	ez-Salt b. Muhammed	Hoca-tâlabe	el-Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 5: 347													123-126
Hîşâm b. 'Avvâk	245	10	Ebü Hâtîm	Hoca-tâlabe	İbn Ebi Hâtîm, el-Cerh ve't-ta'dîl, 9: 66-67													423-431
İbn Râhûve	238	10	Ebü Dâvûd	Hoca-tâlabe	el-Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 2: 387													81-91
İbn Uyeyne	198	8	el-Kattân	Hoca-tâlabe	el-Hatîb el-Bagdâdî, Târîh 10: 255													220-234
İsmâil b. 'Avvâk	181 veya 182	8	İbn Main	Hoca-tâlabe	İbnü'l-Kocâk, el-İcâzât, 102													98-104
Kays b. Ebi Hâzîm	84-98	2	İsmâil b. Ebi Hâlid (ö. 136-148)	Hoca-tâlabe	ez-Zehabi, Sîyer, 4: 201													374-381
Kureys b. Enes	208	9	Ishak b. İbrahim b. Habîb	Hoca-tâlabe	el-Buhârî, et-Târîhu'l-İvâsât, 2: 287													370-373
Muhammed b. Ahmed b. Hasan el-Cürcânî	383	Sonras	el-Hâkîm	Hoca-tâlabe	ez-Zehabi, Târîh, 8: 548													409-410
Muhammed b. Ali b. Mahmûd	680	Sonras	ez-Zehabi	Hoca-tâlabe	ez-Zehabi, Târîh, 15: 402	Muhammed b. Ebû'l-Feth (ö. 709)	Muasir	el-Sübb, İbnü'l-İcâzât, el-İcâzât, 331										413-416
Muhammed b. el-Fazl b. İshâk	387	Sonras	el-Hâkîm	Hoca-tâlabe	ez-Zehabi, Târîh, 8: 625													410-412
Muhammed b. el-Eğsî es-Seddâkî	223 veya 224	9	el-Buhârî	Hoca-tâlabe	el-Buhârî, et-Târîhu'l-İkberî, 1: 208	Ebü Hâtîm	Hoca-tâlabe	İbn Ebi Hâtîm, el-Cerh ve't-ta'dîl, 8: 59	Ebü Dâvûd	Hoca-tâlabe	el-Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 26: 291							382-394
Muhammed b. Said b. Nebhân	511	Sonras	Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsır	Hoca-tâlabe	el-Muntazam fî tarîhi'l-mütekavvî, 17: 158													418-419
Said b. Abdülâzîz et-Temîmî	167 veya 168	7	Ebü Müshir-Abdül-'Alâ	Hoca-tâlabe	el-Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, 10: 544													213-220
Said b. Ebi 'Arûbe	156	7	Fazl b. Dûkeyn	Hoca-tâlabe	İbn Adî, el-Kâmil, 4: 446	Yezîd b. Zürcî	Hoca-tâlabe	Moğultay b. Kûc, İkmâl, 5: 328	Kattâb, Mehdi, Abde b. Süleyman	Hoca-tâlabe	el-Sübb, İbnü'l-İcâzât, el-İcâzât, 139-147							190-212

Sâlih b. Nebhân	125 veya 126	4	İbn Üveyne	Hoca- tâlabe	İbn Adî, el- Kâmil, 5: 84	İbnü'l- Medini	Sorunl u	Suâletü Muhammed , 40	İbn Main	Sorunl u	el- Mizzi, Tehzibü l- Kemâl, 13: 102	258-265
Şimâk b. Harb	123	4	Şu'be	Hoca- tâlabe	ez-Zehebi, Mizânü'l- Ftidâl, 2: 233	Cerir b. Abdilhamid	Muasır	Alâj, 49				237-241
Süheyl b. Ebi Sâlih	141-150	6	Abdü'laziz b. Muhammed	Hoca- tâlabe	ez-Zehebi, Siyer, 5: 461							241-247
Secik b. Abdillâh	177 veya 178	8	el-Kattân	Hoca- tâlabe	İbn Ebî Hatim, el-Cerî ve't-Ta'dîl, 4: 366							250-258
Übeyde b. Mu'attil	141-150	8	Şu'be	Hoca- tâlabe	İbn Adî, el- Kâmil, 7: 59							366-367
Yahyâ b. Yûsuf	189	9	İbnü'l-Medini	Hoca- tâlabe	el-Hatib el-Bagdâdî, Târih, 16: 186	Veki	Muasır	el-Hatib el-Bagdâdî, Târih, 16: 185				436-438
Hattâb b. el-Kâsim el-Harrânî	181-190	8	Meçhul	Meçhul	el-Mizzi, Tehzibü'l- Kemâl, 8: 270							151-154
Matarü'l-Berâk	785	Sonras ı	Meçhul	Meçhul	Sübi İbnü'l- 'Acemî, el- Tebâkât, 390							449-450
Muhammed b. Ahmed b. Hüseyin	377	Sonras ı	Meçhul	Meçhul	İbnü's-Salih, Mukaddime, 664							403-409
Muhammed b. Musa b. Muhammed	792	Sonras ı	Meçhul	Meçhul	Sübi İbnü'l- 'Acemî, el- Tebâkât, 348							420
Rabba b. Ebi Abdurrahman	133-142	5	Meçhul	Meçhul	İbnü'l- 'Acemî, el- Tebâkât, 163-176							163-176
Said b. Dâs	144	5	İbn Ebî 'Adî	Hoca- tâlabe	İbn Adî, el- Kâmil, 4: 444	Kehmes b. el-Hasan ve el-Kattân	Muasır	İbn Adî, el- Kâmil, 4: 444; İbn Hacer, Tehzib, 4: 6	Meçhul	Meçhul	Mizzi, Tehzibü l- Kemâl, 10: 341	178-189
Seleme b. Nübevt	141-150	5	Yüküâ	Meçhul	el-Ukayli, Kitâbü'd- Durâfa', 2: 147							235-237
İbrahim b. Ebi'l-Abbâs veya b. Abbâs es-Sâmi	211-220	10	İbn Sa'd	Muasır	İbn Sa'd, el-Tebâkât, 7: 346							78-81
Bişr b. el-Velid	238	10 m	Sâlih (Caere (ö. 293)	Muasır	ez-Zehebi, Mizânü'l- Ftidâl, 1: 327							109-110
Fıkr b. Hammâd	237	10 m	Ebü Dâvûd	Muasır	Ebü Dâvûd, Suâletü Ebi' Übeyd el- 'Acemî, 222							369
Abdü'sselâm b. Sehl	298	12	İbn Yûnus el-Mâsi (ö. 347)	Muasır	el-Hatib el-Bagdâdî, Târih, 12: 326							364-366

Hilâl b. Habbâb	144	5	Süfyan es-Sevri	Hoca- Tulabe	el-Fesevi, el-Marife, 3: 90; el- Hatib el- Bagdâdi, Târih, 16: 113	el-Kattân	Muasır	el-Buhâri, et-Târihü'l- kebir, 8: 210; ez- Zehebî, Mizânü'l- Ftidâl, 4: 312				431-435
Husayn b. Abdirrahman	136	5	Yezid b. Hârûn	Muasır	İbn Hacer, Tehtîb, 2: 382							126-149
Hanzala es-Seddâsi	141-150	7	el-Kattân	Muasır	İbn Ebî Hâtim, el- Cerh ve't- tâdil, 3: 240							141-145
Halef b. Halife	181	8	İbn Sa'd	Muasır	el-Tabakât, 7: 313	İbn Hanbel	Muasır	İbn Hanbel, Müsned, 21: 191				155-161
Reyyâd b. el-Cerrâh	211-220	9	Muhammed b. 'Ayyûb	Muasır	ez-Zehebî, Târih, 5: 312	el-Buhâri	Muasır	el-Buhâri, et-Târihü'l- kebir, 3: 336				176-177
Abdülbâki b. Kâbil	351	Sonras 1	Muhammed b. Abbâs (ö. 384)	Muasır	el-Hatib el- Bagdâdi, Târih, 12: 376							363
Ahmed b. Mâlik el-Kâfil	368	Sonras 1	Muhammed b. el-Abbâs b. Ahmed	Muasır	İbnü'l- Kevkûbî, el- Kevkûbî, 92-93	İbnü'l- Kevkûbî, el- Kevkûbî, 92-93	Muasır					92-97
Ali b. Hüseyin Ebû'l-Ferec	356	Sonras 1	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 412)	Muasır	ez-Zehebî, Mizânü'l- Ftidâl, 3: 123							367-368
Hüseyin b. Hüseyin	496	Sonras 1	Şücâ' b. Fâris (ö. 507)	Muasır	İbnü'l- Kevkûbî, el- Kevkûbî, 146							145-146
Muhammed b. Abdülkâdir b. Osman	797	Sonras 1	İbn Hacer	Muasır	İbn Hacer, İnhâül- Gumr, 1: 503							419-420
Muhammed b. İshak b. Yahyâ	395	Sonras 1	Ebü Nuvve (ö. 430)	Muasır	Ebü Nuvve, el- İshâkî, Târihü'l- İshâkî, 2: 278							417
Muhammed b. Mübârek b. Messûk	605	Sonras 1	İbnü'l- Necârî	Muasır	İbn Hacer, Lisânü'l- Mizân, 7: 468							412-413
Muhammed b. Zöheyr b. el-Fazl	318	Sonras 1	Hasan b. Ali b. Amr (ö. 375)	Muasır	el- Darekutnî, Mevsû'atü'l- ekvâl Ebî'l- Hasen es- Sâ'edî, 2: 575							417-418
Ebü Bekir b. 'Ayyûb	192-194	7	Sadaka b. el-Fazl	Muasır	el-Buhâri, Be'îl- Yevve, 151	el-Buhâri	Sorunlu	ez-Zevlâjî, Nasbu'l- Tavs, 1: 409				439-444
İbrahim b. Hüseyin	?	9 m	el-Cüzcânî	Muasır	el-Cüzcânî, Ahvâlü'r- ricâl, 220							104-105
Ahmed b. Ebî'l-Kâsim	619	Sonras 1	ez-Zehebî	Sorunlu	ez-Zehebî, Mizânü'l- Ftidâl, 1: 128							97-98

Amr b. İsa el- 'Adevi	151-160	7	Ibn Hanbel	Sorunlu	Ibn Ebi Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dil, 6: 251							357-360
Ebü Cafer İsa er-Râzi	160lar	7	Ibnü'l-Medini	Sorunlu	ez-Zehebi, Siyer, 7: 347							444-448
el-Alâ' b. Abdilvâris	136	5	Ibn Sad	Sorunlu	Ibn Sa'd, el-Tabakât, 7: 463							335-341
Hâlid b. Tabârâ	?	5	Ibn Main	Sorunlu	Ibn Adi, el-Kâmil, 3: 438							148-150
Hüseyn b. Ali er-Nechal	291-300	12 m	ez-Zehebi	Sorunlu	ez-Zehebi, Mizânü'l-ri'dal, 1: 543							147
Muhammed b. Abdillah b. el-Müessene	215	9	Ebü Dâvud	Sorunlu	Ebü Dâvud, Sübühü Ebi Ubeyd el-âcurri, 222	Ibn Hanbel	Hoca-taibe	el-Ükayli, Kitâbu'd-Durâfâs, 4: 90-91				394-402
Said b. Süfyan el-Endülûsi	329	Sonrası	Ibnü'l-Faradi	Sorunlu	Ibnü'l-Faradi, Tâlibü'l-ümmâ, 1: 199							248-249

